

JEVREJSKI ISTORIJSKI MUZEJ — BEOGRAD

NAUČNI SKUP

MENORE IZ ČELAREVA

(tekst diskusije prema stenografskim beleškama)

JEVREJSKI ISTORIJSKI MUZEJ – BEOGRAD

NAUČNI SKUP

M E N O R E I Z Č E L A R E V A

(tekst diskusije prema stenografskim beleškama)

Izdavač: SAVEZ JEVREJSKIH OPŠTINA JUGOSLAVIJE

Beograd 1983

Redakcija

Prof. dr Jovan Kovačević, glavni urednik
Prof. dr Vidosava Nedomački
Aleksandar Mošić, dipl. inž.

Recenzent

Prof. dr Vidosava Nedomački

Lektor

Zora Maksimović

Tiraž

150 primeraka na srpskohrvatskom
150 primeraka na engleskom

Umnoženo

„MULTIPRINT“ – BEOGRAD, Ruzveltova 42

**UČESNICI NAUČNOG SKUPA ODRŽANOG
23. FEBRUARA 1981. GODINE**

Iz Jugoslavije:

Dr Boško Babić, Institut za istraživanje na staroslovenskata kultura, Prilep
Stanimir Barački, Narodni muzej, Vršac
Prof. dr Bogdan Brukner, Institut za izučavanje istorije Vojvodine, Novi Sad
Dr Olga Brukner, Pokrajinski zavod za zaštitu spomenika kulture Vojvodine, Novi Sad
Prof. dr Đurđe Bošković, Arheološki institut, Beograd
Radovan Bunardžić, Muzej grada Novog Sada
Prof. Danica Dimitrijević, Filozofski fakultet, Novi Sad
Đina Gabričević, Narodni muzej, Beograd
Martin Gabričević, arheolog, Beograd
Prof. dr Branko Gavela, Filozofski fakultet, Beograd
Prof. dr Bogumil Hrabak, Filozofski fakultet, Novi Sad
Dr Marija Hadži-Pešić, Muzej grada Beograda
Prof. dr Vojislav Jovanović, Filozofski fakultet, Beograd
Prof. dr Vojislav Korać, Filozofski fakultet, Beograd
Prof. dr Jovan Kovačević, Filozofski fakultet, Beograd
Dr Mirjana Ljubinković, Narodni muzej, Beograd
Dr Gordana Marjanović-Vujović, Narodni muzej, Beograd
Dr Dušica Minić, Arheološki institut, Beograd
Duško Mrkobrad, Muzej grada Beograda
Prof. dr Vidosava Nedomački, Filozofski fakultet, Beograd i Jevrejski istorijski muzej, Beograd
Dr Slavenka Pavlović, Arheološki institut, Beograd
Radmilo Petrović, Institut za istraživanje na staroslovenskata kultura, Prilep
Peter Ric, Gradski muzej, Subotica
Prof. dr Radovan Samardžić, član SANU, Filozofski fakultet, Beograd
Laslo Sekereš, Gradski muzej, Subotica
Dušan Sindik, Istorijski institut, Beograd
Dr Marijan Slabe, Ljubljanski regionalni zavod za spomeniško varstvo, Ljubljana
Dr Vinko Šribar, Narodni muzej, Ljubljana
Eugen Verber, judaista, Beograd
Prof. dr Zdenko Vinski, Arheološki muzej, Zagreb

Iz inostranstva:

Prof. dr David Ayalon, član Izraelske akademije nauka, Institut za azijska i afrička istraživanja Hebrejskog univerziteta, Jerusalim

Prof. dr Myriam Ayalon, Hebrejski univerzitet, Jerusalim

Prof. dr István Bóna, Etveš Univerzitet, Budimpešta

Prof. Eugen Glück, istoričar, Arad

Prof. dr Michael Heltzer, Univerzitet u Haifi

Doc. dr Maria Miskiewisz, Arheološki institut Univerziteta u Varšavi

Prof. dr Alexander Schejber, Teološki seminar Mađarske, Budimpešta

Prof. dr Đorđe Stričević, Univerzitet u Sinsinatiju, Odeljenje za istoriju umetnosti

Dr Srboljub Živanović, Medicinski koledž bolnice Sv. Batrolomej, London.

Pismeni prilozi diskusiji iz inostranstva

Dr Darina Bialekova, Arheološki institut Slovačke akademije nauka, Nitra

Dr Maria Comsa, Arheološki institut za pra-i protoistoriju Univerziteta u Bonu

Zusja Efron, Miškan Leomanut-Umetnički muzej, Ein Harod

Prof. dr Ezra Fleischer, Hebrejski univerzitet, Jerusalim

Dr Radu Harhoiu, Arheološki institut, Bukurešt

Dr L. Ā. Rahmani, Direkcija za starine, Jerusalim

Prof. Simon Szysman, istoričar, Pariz

Prof. dr Yigal Yadin, Odeljenje za arheologiju Hebrejskog univerziteta, Jerusalim

Otkriće velike ranosrednjovekovne nekropole kod Čelareva iz vremena dominacije Avara u Panoniji privuklo je izuzetnu pažnju jugoslovenskih i stranih naučnika, jer su nađeni jevrejski simboli urezani na fragmentima opeka iznad i u grobovima jednog dela nekropole. Činjenica da se u nekropoli mongoloidnog stanovništva naišlo na jevrejske simbole, bila je prava zagonetka za arheologe koji su nekropolu otkrili, a to su kustosi Muzeja grada Novog Sada i za sve zainteresovane naučnike. Pitanje je kakve veze su imali ti simboli sa Avarima? Da li se u njihovim verovanjima javio element judaizacije ili je reč o ostacima starijeg ili istovremenog do sada nidentifikovanog naselja u kome je, uz druge etničke grupacije, živelo i jevrejsko stanovništvo koje je tu dospelo na svom vekovnom migracionom putu? Velika oštećenost nekropole, neistraženost okolnog terena i nedostatak odgovarajućih pisanih izvora onemogućili su da se određenije odgovori na postavljena pitanja.

Izložba „Menore iz Čelareva“, koja je povodom otkrića ove nekropole otvorena u Jevrejskom istorijskom muzeju u Beogradu 1980. godine, u saradnji sa Muzejom grada Novog Sada, i studijski katalog izložbe sa odličnom dokumentacijom, čiji je autor Radovan Bunardžić, arheolog, koji je i najviše radio na iskopavanju nekropole, omogućili su jugoslovenskoj i stranoj naučnoj javnosti da upoznaju nalaze i probleme koje oni postavljaju. Da bi se učinio korak dalje u razjašnjenju ovih problema, Jevrejski istorijski muzej je organizovao 23. februara 1981. godine naučni skup u prostorijama Saveza jevrejskih opština Jugoslavije u Beogradu. Na skupu je učestvovalo trideset naučnih radnika iz Jugoslavije, pretežno arheologa i istoričara i devet naučnika iz inostranstva koji se bave pitanjima seobe plemena u ranom srednjem veku u podunavskim oblastima, pitanjima jevrejske dijasporu u tom periodu i judaiziranih krimskih Hazara. U nemogućnosti da lično učestvuju u radu skupa, devet naučnika iz inostranstva poslali su svoje pismene priloge diskusiji.

Naučnim skupom je rukovodio profesor dr Jovan Kovačević, šef katedre za Arheologiju srednjeg veka Filozofskog fakulteta u Beogradu.

Rad skupa su pratili mnogi studenti arheologije Filozofskog fakulteta u Beogradu i Zagrebačkog sveučilišta.

Koristimo priliku da se zahvalimo simultanim prevodiocima, za nemački jezik Blanki Kraus i za engleski jezik Cvijeti Jakšić i Vidi Jan-ković, koje su prijateljskim učešćem omogućile da diskusija teče na naj-bolji način.

Naučni skup je otvorio Aleksandar Mošić, zamenik predsednika Saveza jevrejskih opština Jugoslavije:

Poštovani akademici, gospođe i gospodo, drugarice i drugovi, dragi gosti,

Nalazi iz Čelareva izazvali su veliko interesovanje naučne javnosti kod nas i u svetu. Opeke sa jevrejskim simbolima u ovoj nekropoli, u kojoj je bila sahranjena mongolska populacija, za sada su jedinstven nalaz u svetu. Znamo da svaki fragment, svaki komad gline, kamena, na kome je ucrtan bilo kakav znak, predstavlja veliki izazov za istoričare, za arheologe, za kulturni svet uopšte.

Eto, zbog tog izazova ni Jevrejski istorijski muzej u Beogradu nije mogao da odoli a da se ne obrati za saradnju Muzeju grada Novog Sada, koji je, zahvaljujući radu i zalaganju svojih saradnika, spasio iz nekropole kod Čelareva ono što se još spasti moglo. Naš muzej je smatrao nedopustivim da nalazi iz Čelareva ostanu nepoznati široj naučnoj javnosti i zbog toga je predložio Muzeju grada Novog Sada, što je ovaj sa zadovoljstvom prihvatio, da se u Beogradu organizuje izložba i sazove ovaj naučni skup u obliku okruglog stola. Autor izložbe „Menore iz Čelareva“ i teksta kataloga je Radovan Bunardžić, arheolog, koji je s Dragutinom Vilotijevićem, takođe arheologom, iskopavao u Čelarevu. Mi im se i ovom prilikom srdačno zahvaljujemo. Uz vrlo velike napore, oni su uspeali da spasu ono što je još ostalo na veoma oštećenom lokalitetu, na kome je radila ciglana. Mi smo se okupili oko ovog stola da bismo pokušali da rasvetlimo zagonetku koju predstavljaju nalazi iz Čelareva. Naš Jevrejski istorijski muzej nije imao mogućnosti da u svojim prostorijama okupi ovako veliki skup, pa je Savezu jevrejskih opština Jugoslavije, kao osnivaču Muzeja, posebno drago što može da bude domaćin i Muzeju, i saradnicima, i gostima, svima vama, a vas ja u ime Saveza pozdravljam i želim vam uspešan rad.

Ovde su se okupili stručnjaci iz Jugoslavije, Poljske, Mađarske, Rumunije, Engleske, Izraela i Sjedinjenih Američkih Država. Zato je ovaj okrugli sto zaista imponantan. Zamolili smo profesora dr Jovana Kovačevića, šefa Katedre za arheologiju srednjeg veka na Filozofskom fakultetu

u Beogradu i vrsnog poznavaoa avarske kulture, da rukovodi ovim naučnim skupom, pa mu se najljubavnije zahvaljujemo što se odazvao našoj molbi. U ime Srpske akademije nauka i umetnosti ovaj skup će pozdraviti profesor dr Radovan Samardžić.

Prof. dr Radovan Samardžić:

Ovaj skup je veoma zanimljiv. Mi, istoričari, često zavidimo arheolozima zbog toga što njihovi poduhvati predstavljaju velike naučne pustolovine u dobrom smislu reči i što se njihovim radom otkrivaju čitave, do sada nepoznate civilizacije. Sve te civilizacije su u početku obavijene tajnom nepoznatog, jednom velikom enigmom, koja se razrešava na ovakvim skupovima. Meni je osobito milo što mi je Srpska akademija nauka i umetnosti poverila ovu prijatnu dužnost da vas u njeno ime pozdravim, posebno u ime njenog generalnog sekretara, akademika Milutina Garašanina, koji je danas sprečen da prisustvuje ovom skupu. Kažem, meni je neobično milo ne samo što prisustvujem jednom veoma zanimljivom skupu nego i zbog toga što sam dugogodišnji saradnik ovoga Muzeja i što sam u njemu radio, s njim saradivao, ponešto i publikovao s velikim zadovoljstvom i pijetetom. Milo mi je što vidim da ovaj muzej izrasta u značajnu naučnu ustanovu, što se njegova istorija obeležava nizom publikacija i, evo, što ovog časa za njega čuje i svetska javnost, zbog toga što se naučnici okupljaju oko ovog značajnog pronalaska. U ime Srpske akademije nauka i umetnosti pozdravljam ovaj skup i želim mu veliki uspeh i svetski odziv, dobar rezultat i rešenje problema nad koji smo se sada zajednički nadneli. Hoću još jedanput da podvučem svoju ličnu sreću što prisustvujem ovim časovima zbog svoje dugogodišnje saradnje s Jevrejskim istorijskim muzejom u Beogradu, naravno, na drugim problemima.

Prof. dr Jovan Kovačević:

Jevrejski istorijski muzej dobio je izvestan broj pisama od kolega koji nisu mogli da dođu. Tako da bih ja predložio da koleginja Nedomački pročitava neka od tih pisama koja se odnose direktno na rad našeg skupa.

Prof. dr Vidosava Nedomački:

Neću, naravno, čitati ona pisma koja samo ističu veliki značaj nalaza u Čelarevu i napominju da se s nestrpljenjem očekuju rezultati ovog

skupa, nego ću pročitati izvode, pojedine odeljke iz onih pisama koja daju neka mišljenja ili predloge za diskusiju.

Profesor Simon Szyszman, smatra da otkriće iz Čelareva treba da bude ispitano u svetlosti difuzije biblijskih verovanja u stepama Evroazije. Zemlje severno od Crnog i Kaspijskog mora održavale su nekad znatne veze sa dunavskom nizijom. Treba, nesumnjivo, crteže iz Čelareva dovesti u vezu sa analognim crtežima, otkrivenim na nadgrobnim pločama u oblasti Tamana. Profesor Szyszman podseća i na migracije *Kabara – Halisijaca*, koji su se, posle napuštanja hazarske teritorije, nastanili u Mađarskoj. Kinam, vizantijski istoričar XII veka kaže: „Isti Mosajcis legibus, iisque non omnia genuinis, etiamnum vivunt“, što znači: „Žive prema Mojsijevim zakonima, ali ne sasvim čistim“. Dalje, profesor Szyszman pominje da Stanislav Segert u svom eseju iz 1955. godine, objavljenom u Pragu, nalazi analogije između zajednice u Kumranu i Moravske braće, a da je N. Mesšerskij ukazao da su esenski tekstovi bili u srednjem veku poznati u Kijevu. On daje detaljne bibliografske podatke.

Dr L. I. Rahmani, piše da je broj nađenih opeka sa menorom, šofarom i etrogom (možda su tu i lulav i mahta) suviše velik da bi se smatralo da su tu slučajno upale s nekog susednog lokaliteta. Dr Rahmani postavlja pitanje čemu bi služile te male opeke s uvek istom predstavom, ako ne kao kamen koji se stavlja pod glavu pokojnika (headstones). Orijentacija grobova zapad – istok, sa posebnom devijacijom glave prema svetom gradu (misli se na Jerusalim), odgovara jevrejskim grobovima. Natpis sa opeke, kataloški broj 110, tabla XXVII, sigurno je hebrejski i, možda je to ime – Jehuda.

Profesor dr Yigal Yadin, uza sve rezerve, dok ne bude mogao detaljnije da prouči nalaze, kaže, između ostalog: U naselju je živela kompaktna grupa od 40–50 jevrejskih porodica, možda u okviru rimskog vojnog logora. Datovanje i poreklo te grupe predstavlja veliku teškoću. S obzirom na stereotipni, odnosno primitivni način urezivanja simbola, nameću se dve pretpostavke: da su članovi te zajednice nedavno prišli jevrejstvu ili da su, naprotiv, novi naraštaj koji je samo rudimentarno-shematski očuvao i reprodukovao tradicionalne znake, kao, na primer, uprošćeni šofar. Što se tiče porekla tog elementa, takođe su moguće dve pretpostavke: da su došli sa Krima, ili nekog drugog predela Centralne Azije, ili da su došli iz Palestine, ili Srednjeg istoka, bežeći ispred Omajada. Sve to treba još temeljno ispitati. Nema sumnje da je prisustvo jedne jevrejske grupe na obali Dunava u VII ili VIII veku veliko, možda, i senzacionalno otkriće. Profesor Yadin podvlači da je tehnički rad oko iskopina dobro izvršen i pregledno prikazan. Sem minore, na opekama su još urezani šofar i etrog.

Opeka kataloški broj 110, tabla XXVII, ima urezana hebrejska slova „jod“, „vav“, „dalet“ i dva puta „he“, a na kraju je ili znak šofara ili neko drugo slovo. Kao da je ime Yehuda ili Yahve. To je privremeni zaključak.

Zusja Efron, daje dosta detaljno svoje pretpostavke o Čelarevu, koje se svode na sledeće: Direktnih veza između mongolskih konjaničkih nomada i Jevreja nije bilo. Ne postoje, za sada, podaci o judaiziranim mongolskim plemenima, odnosno o judaiziranim Avarima. Kod Hazara je samo plemstvo primilo judaizam, a mase ga nisu primile, pa je hazarska pretpostavka gotovo isključena. Nadgrobnni spomenici iz Fanagorije, kod Tamana, na Krimu, s menorom i drugim jevrejskim simbolima, mogu biti karaitski, a ne hazarski. Opeke sa jevrejskim simbolima iz Čelareva mogle bi poticati sa zaboravljene ili uništene nekropole, jedne male, kulturno nerazvijene jevrejske zajednice kasnog rimskog ili ranog vizantijskog perioda. Oblik urezane menore je shematizovana bronzana menora. Od ostalih jevrejskih simbola prikazani su etrog i šofar, sasvim deformisano; očigledno je da oni koji su urezivali te znake, nisu nikad imali u rukama pravi etrog i šofar, već je sve to urezano po sećanju da na grobne ploče treba staviti menoru i druge jevrejske simbole. Kasnije su mongolski doseljenici mogli naći te opeke i staviti ih u svoje grobove. Uz bogatiju maštu mogla bi se stvoriti pretpostavka o jevrejskim putnicima do istočnih delova Azije u grčko-rimskom periodu, koji su mogli judaizirati azijska plemena, koja su četiri veka kasnije stigla do Čelareva. Natpis na opeci kataloškog broja 110 je hebrejskim slovima, ali nedovoljno čitak.

Dr Darina Bialekova, pretpostavlja da su menore iz grobova VIII veka kod Čelareva sekundarna pojava i da potiču iz neke starije nekropole. Inače, nekropola kod Čelareva upotpunjuje predstavu nekropola drugog avarskog kaganata. Dr Bialekovej nisu poznati primerci sličnih menora u kulturi turskih srednjoazijskih nomada tog vremena. Pominje da su kod Hazara živeli i Jevreji, ali pri iskopavanju hazarskih centara njihova kultura nije utvrđena. Smatra da su menore i nalaz kod Čelareva do danas nepoznat aspekt razvoja karpatskog basena.

Profesor dr Volker Bierbrauer, smatra da će nekropola kod Čelareva, nesumnjivo, odigrati centralnu ulogu za upoznavanje etničkih prilika Avara u jugoistočnoj Evropi. Rezultat antropološke analize skeletnog materijala — da je to mongolska populacija — daje važan podatak o azijskim doseljenicima kasnog VIII veka. Posebno uzbuđuju nalazi opeke s urezanim jevrejskim simbolima i, s tim u vezi, običaji sahranjivanja.

Profesor Ezra Fleischer, smatra da je urezana reč na opeci kataloškog broja 110 možda *Jehuda*, napisana hebrejskim slovima. Time je jevrej-

ska komponenta lokaliteta jasno potvrđena. Smatra da je nalaz fascinantna zagonetka.

Dr Radu Harhoiu, slaže se s datiranjem, mada nalaz falera kataloški broj 91—92 ukazuje da se može računati trajanje nekropole do kraja IX veka. Što se opeka s menorom tiče, dr Harhoiu podseća da se motiv drveta života javlja kao karakterističan motiv nomadskih grupa na jugu Rusije (kod Sarmata, na primer, ali kod njih u kombinaciji s orlom ili jelenom). Postavlja pitanje da li Čelarevo nije povezano s nekom hazarskom grupom. Trebalo bi zato proučiti nalaze M.J. Artamonova, iz Sarkela. Daje bibliografske podatke.

Poslednje pismo je poslala dr Maria Comşa. Ona kaže da nije poznato da je u pontijskoj i u karpatsko-dunavskoj zoni nađeno nešto slično opekama iz Čelareva. Ostali materijal nekropole je karakterističan za kasnoavarsku nekropolu VIII i, eventualno, prvih decenija IX veka.

Prof. dr Jovan Kovačević:

Ja bih imao jedan predlog u vezi s našom diskusijom. Podelio bih je u tri dela. Najpre bi kolega Bunardžić, a ja bih mu pomogao, odgovarao o faktografiji terena, ako bi o tome bilo nekih pitanja. Ja nisam prisustvovao iskopavanjima, ali sam nekoliko meseci imao uvid u celokupnu izvršnu dokumentaciju, koja mi je bila stavljena na raspolaganje.

Drugi deo našeg razgovora mogao bi da se vodi o samoj nekropoli, o arheološkom materijalu vezanom za datiranje nekropole, za poreklo tog materijala, stilske elemente i osobine u njemu i, naravno, za celu nekropolu, gledano sve i sa antropološkog stajališta. Molio bih vas da ovaj deo ne odužimo, iz prostog razloga što nam ostaje treći deo koji je najvažniji, a to je pojava menore u jednoj ovakvoj nekropoli. To bi mogao da bude najveći kompleks pitanja. Eto, ako mi dozvolite, ja bih ovako počeo. U vezi s prvom grupom pitanja, ja smatram da je nemoguće verovati da su opeke s urezanim znacima — menorama i drugim jevrejskim simbolima — dospele s nekog drugog lokaliteta. Zato bi trebalo mnogo mašte. Prvo, trebalo bi da znamo da takav lokalitet postoji, da postoji jevrejsko groblje na njemu, da je, onda, neko uzeo te menore (zašto bi ih uzeo?), doneo u Čelarevo i stavljao u grobove. To je nemoguće, i pojava opeka sa menorama nije slučajna. Opeke su neposredno vezane s kultom mrtvih u ovoj nekropoli.

Prof. dr Đorđe Stričević:

Da li su tu nađene i neke druge opeke bez znakova?

Prof. dr Jovan Kovačević:

Nisu.

Laslo Sekereš:

Pošto u arheološkom materijalu ima nekih kasnoantičkih predmeta takvog karaktera, možda bi bilo interesatno znati koji je najbliži kasnoantički lokalitet, odakle su i opeke mogle doći. Šta se može očekivati u najbližoj okolini Čelareva?

Radovan Bunardžić:

Najbliži lokalitet čelarevskoj nekropoli, svakako je kastelum Onagrinum, koji je identifikovan još pre šezdesetak godina i na kome su vršena parcijalna iskopavanja poslednjih desetak godina. Na tom lokalitetu, sem dve opeke s rimskim žigovima, drugih obeleženih opeka nema. Prema tome, što se tiče leve obale Dunava, na ovom delu drugih nalaza nema. Na desnoj obali, pored Malata Bononia, koja je naspram Onagrinum, upravo preko puta Dunava, ima još nekoliko manjih rimskih naselja prema Čereviću, identifikovanih kao Josista, ili još neidentifikovanih. Na njima nema obeleženih opeka ili bilo kakvih drugih znakova na opekama ili predmetima profanog karaktera.

Laslo Sekereš:

Možda bi trebalo reći kakvo je odstojanje između ovih lokaliteta i lokaliteta u Čelarevu i, eventualno, i to da li u Onagrinum ili okolini Onagrinum ima nekih sličnih lokaliteta avarskog doba, drugog kaganata. Da li se može staviti nešto u taj međuprostor?

Radovan Bunardžić:

Onagrinum se nalazi šest kilometara nizvodno od lokaliteta Čelarevo. Pored samog Onagrinum, odnosno pored utvrđenja, nađeno je nekoli-

ko kasnoavarskih grobova, s izuzetno bogatim nalazima. Međutim, oni nisu sistematski istraženi, tako da dokumentacije o njima nemamo. Deo materijala se nalazi u budimpeštanskom muzeju, ako se ne varam, takođe iz Begeča, iz Onagrinuma. Za sada o njima nemamo podataka.

Prof. dr Myriam Ayalon:

Postavljam pitanje da li ovi bogati nalazi koje ste pomenuli u vezi s drugim grobovima, još nisu istraženi ili nisu poznati do sada? Da li bi to značilo da je bilo opeka i bez natpisa koje su nađene na nekom drugom mestu?

Prof. dr Jovan Kovačević:

Ne, nije bilo drugih opeka bez natpisa.

Prof. dr Bogdan Brukner:

Ja bih postavio jedno tehničko pitanje: da li bi nam u rešavanju problema porekla ovih cigala pomogla eventualna analiza sastava zemlje? Čini mi se da bismo tu mogli da utvrdimo dve stvari. Ukoliko se u toj analizi pokažu sastojci koji su vezani za okolni teren, onda bismo mogli da pretpostavimo da su te opeke, grubo rečeno, pečene na ovom prostoru. Drugim rečima, trebalo bi utvrditi da li cigle potiču iz obližnjih kasnorimskih kastruma. Očito da će se u diskusiji postavljati konstantan problem: da li su opeke in situ — deo grobne celine, da li su donete, u vreme seobe, iz udaljenih prostora ili su sekundarne — lokalne provenijencije, znači iz nekog lokalnog rimskog kastruma. Zamolio bih da se izvrši hemijska analiza zemlje od koje su opeke s urezanim znacima. Možda bi se dobio odgovor odakle potiču?!

Eugen Verber:

Ja sam hteo da postavim isto pitanje kao kolega Brukner, iz Novog Sada, ali nešto drugačije. Da li su opeke iz onog kastruma koji je na današnjem begečkom lokalitetu ispitane i da li je to isti materijal od kojeg su pravljene rimske opeke iz kastruma kod Begeča i od kojeg su opeke iz Čelareva.

Prof. dr Jovan Kovačević:

Kao što ste videli, opeke su uglavnom fragmentovane, tako da pravi oblik i nemamo. Analize nisu izvršene. To ostaje da se uradi. Bilo da se izvrše analize samo ovih opeka ili da se uporede s nekim opekama s obližnjih rimskih lokaliteta. No to bi samo značilo saznati odakle potiču opeke pre urezivanja znakova.

Eugen Verber:

Ako je slobodno da upitam: zašto pre urezivanja? Znači li to pretpostavku da su one donete intaktne i urezane ovde, u ovoj nekropoli?

Prof. dr Jovan Kovačević:

Mislim da su to fragmenti starih opeka, negde pokupljeni i naknadno su znaci u njih urezani. Znači, pre urezivanja.

Prof. dr Alexander Scheiber:

Želeo bih nešto da dodam. Po rečima profesora Fleischera iz Jerusallima, natpis na opeci kataloški broj 110 „Jehuda“, mogao bi da se čita kao „Jehuda vaj“ ili „Jehuda alas“, što bi ukazivalo na ostatke natpisa na grobnom kamenu, i ja mislim da sam pod brojem 121, ovde video takođe hebrejski natpis „šahor“, što znači „crno“. Ja ne znam šta to u ovom slučaju treba da znači, ali jasno se čita „šahor“.

Laslo Sekereš:

U vezi s materijalom, odakle potiče, ne treba, možda, izgubiti iz vida da mi do danas nismo nigde našli nešto autentično, recimo, neki natpis ili neki znak koji je označavao pojedine grobove u tom periodu, a svi pokušavamo da nađemo neki takav znak koji će nam odati da su i u to vreme označavali grobove. Ovo je jedinstven primer da je jedan takav znak napravljen u jednom materijalu koji je odoleo vremenu. Možda bismo i na drugim lokalitetima mogli naći nešto slično, ako bismo imali neki metod, ili neku sreću, da nađemo neko drvo, ili dasku, ili tako nešto.

Prof. dr Jovan Kovačević:

Profesore Scheiber, čini mi se da na toj cigli pod kataloškim brojem 121 nije natpis, da je to urezan postament menore. Videćemo na izložbi.

Eugen Verber:

Na broju 121 jasno se vide hebrejska slova pisana stilizacijom jednog kasnokvadratnog pisma, slova „šin, het, vav“. Šhv, što znači „ja vidim“. Ili može biti „šin, het, reš“ pa bi onda moglo da bude „šahor“, taman, crn, kao što tvrdi profesor Scheiber.

Prof. dr Jovan Kovačević:

Postoje među Avarima plemena koja se označavaju crnom bojom.

Prof. dr Đurđe Bošković:

Prvo, mislim da bi trebalo da prečistimo jednu stvar. Insizija — ugrebavanje menora — nije izvršeno na celim opekama, nego na fragmentima. Ima pojedinih fragmenata kod kojih je očigledno da je cela kompozicija formulisana prema obliku fragmenta. Recimo, prvi fragment na strani 151, kataloški broj 106, vidi se vrlo lepo kako je levi simbol podignut u odnosu na desni, prosto zbog toga što nije bilo mesta da bude simetrično postavljen prema osi simetrije menore. Ili, na strani 165, fragment broj 158. Mali je fragment i vrlo mala menora koja je uključena u taj mali fragment. Prema tome, očigledno je da su menore urezane u fragmente i da su odnekud doneti fragmenti, a ne cele opeke. Čini mi se da je to van svake sumnje. Drugo, menore su nađene u grobovima. Ja postavljam pitanje da li su ti fragmenti prethodno kao predmeti kulta služili još za života pokojnika, u njihovim kolibama ili u njihovim šatorima, a posle zajedno s njima, kao što je rađeno s oružjem ili s nakitom, sahranjivani u njihovim grobovima. Čini mi se da je to jedno pitanje koje bi trebalo na svaki način razjasniti istraživanjem samog naselja koje još nije dovoljno ili uopšte nije naučno istraženo.

Prof. dr István Bóna:

Želeo bih da pitam neke stvari, i to samo radi moje orijentacije. Posle poslednjih istraživanja 1980. godine, šta mislite kakva je bila veličina

te nekropole, koliko je tu grobova bilo prvobitno, jer to ima bliske veze s pitanjem datiranja, s periodom trajanja sahranjivanja. Drugo pitanje: po kom sistemu su ti nalazi sređeni i birani za ovu izložbu i u kom procentu su nalazi ovde dati, a šta je nađeno u onim grobovima koji su bili oštećeni? Ovi nalazi dolaze iz neoštećenih grobova, a šta je nađeno u oštećenim grobovima.

Radovan Bunardžić:

Prema ostacima grobova u profilima koje ćemo sutra, nadam se, videti, u nekropoli je bilo, najverovatnije, više od 800 grobova. Blizu 200 smo istražili. U preostalom delu nekropole možda je ostalo još kojih stotina grobova da se istraži. Do broja od više od 500 uništenih grobova došli smo jednostavnom matematikom, da je u otvorenom profilu, koji je sada delimično uništen, bilo 120 grobova. Ako smatramo da su bila bar tri groba u redu, pošto su, u neku ruku, grobovi u redovima, onda je sasvim jednostavno izračunati mogući broj grobova u nekropoli. Što se tiče kriterija za izbor predmeta za ovu izložbu i sam naslov izložbe glasi „Menore iz Čelareva“. Ovim delom materijala koji smo izložili, pored toga, želeli smo da prikažemo prosek, jedan prosečan izbor materijala i da vidimo kako je ta nekropola uopšte izgledala. Izabrali smo nekoliko karakterističnih grobova ili grobnih celina koje su sačuvane i dali nekoliko nalaza s uništenog dela. Mogu vam reći da nalaz falere s predstavom ptice grabljivice takođe je iz tog uništenog dela, a metalnih nalaza je bilo vrlo malo, njih nismo uspeli da sačuvamo zbog rada mašina. Opeke smo, pošto su „plivale“ po površini zemlje, lako skupljali.

Prof. dr Michael Heltzer:

Želeo bih da vam skrenem pažnju na radove Messerskog, koji se odnose na Esenske natpise objavljene u Kijevu. Messerski kaže da su grčki prevodi Esenskih natpisa imali izvestan uticaj na najstarije ruske prevode, kao što su, na primer, Henohova knjiga i još neka dela koja su bliža Esenskim spisima nego postojećim grčkim apokrifima. To ne znači da su hebrejska pisanja o Esenskim natpisima bila poznata u Kijevu.

Doc. dr Maria Miskiewicz:

Vi ste rekli da su na ovom groblju nađene opeke in situ u grobovima. Ja pitam šta je s drugim nalazima u tim grobovima? Da li su ovi prilo-

zi uobičajeni za celo groblje ili se pojavljuju samo u grobovima u kojima su nađene opeke s menorum?

Radovan Bunardžić:

Ova četiri groba, u kojima smo našli opeke in situ, imaju relativno skroman prateći materijal. Pored jedne kopče, životinjskih astragala, nađene su i dve posude koje ste videli na izložbi. U jednom grobu smo našli samo dve opeke, bez ikakvih drugih nalaza, i u četvrtom grobu bila je samo opeka s dve-tri ljudske kosti. Tako da je, u odnosu na nekropolu, izbor materijala vrlo skroman.

Prof. dr Jovan Kovačević:

Ne treba izgubiti iz vida da je ova nekropola ne znamo kada – temeljno opljačkana. Svi grobovi su premetnuti, tako da ima vrlo malo pravog nalaza in situ. To otežava zaključivanje uopšte. Kad se uzme u obzir da je ova nekropola dobrim delom uništena buldožerom, onda je jasno s kakvim oskudnim podacima raspolazemo. Da se nisu pojavile ove menore, nekropola ne bi predstavljala neku značajnu kariku u našem saznanju o avarsko-dopskim nekropolama Karpatske kotline.

Eugen Verber:

Hteo bih još samo da naglasim da se menora s etrogom i lulavom, znači, s plodom citrus medica, koji upotrebljavaju Jevreji u vreme određenih praznika kao relikviju u kultu, zajedno s palmovom granom – da su ta tri simbola, koja se najčešće javljaju u ovim grobovima, prvi put na evropskom tlu u tom sklopu nađena u Rimu, u jevrejskim katakombama. Stoga je za onaj deo naučnih radnika koji se bave judaikom, a ne prvenstveno arheologijom, ovaj nalaz posebno čudan i zanimljiv i pitanje je da li ćemo ikada doći do zajedničkog rešenja.

Hteo bih da kažem još nešto povodom pisma iz Pariza o Esenima. Dodao bih da mi je jedan od najboljih znalaca ranog hrišćanstva i Esena kumranske zajednice, profesor dr Fluser, nebrojeno puta u Jerusalimu naglašavao da želi da mu pošaljem što više materijala o našim bogumilima, jer on smatra da su bogumili primili mnogo toga od Esena. Izvinite za ovu digresiju, ali pošto se već o tim stvarima govorilo u vezi s nekim drugim sektama, hteo bih da naglasim da i tu postoji neka veza. Čudni su putevi međusobnih uticaja u Evropi.

Prof. Danica Dimitrijević:

Velika je nesreća što su sve ove opeke nađene uglavnom na terenu gde su poremećeni grobovi. Ako bismo imali podatak gde se opeka nalazila pored pokojnika, možda bi to moglo da bude jedan mali putokaz u kom kulturnom krugu treba da tražimo običaj stavljanja opeke u grob. U „Šahnami“, koja je, naravno, nastala kasnije, u kojoj se Firdusi sigurno služio starijim iranskim izvorima, a i u delovima koji su od Takikija, koji je ostao veran zoroastrizmu – to su ipak sigurni podaci – govori se o običajima koji su vladali u provincijama spoljnog Irana, što bi značilo: Sofija, Horezmia, Toharistan. Na više od dvadeset mesta pominje se uvek ista formula: „Ta couche sera la terre et ton oreiller sera la brique“. . . „tous ont pour couche la terre et la brique. . .“ . . . „die Grossen wie die Kleinen werden zu Ende doch nur den Staub und einen Ziegel haben“. Kraljica Azermidokt obećava narodu da će biti pravična gospodarica, . . . „car à la fin notre oreiller à nous tous est une brique“ itd. To su takođe, poslednje reči kralja Jezdegirda: „Finalement ta tête doit reposer sur une brique“. Ovo ukazuje da se u graničnim oblastima Irana često javlja običaj da se stavi opeka u grob ispod glave pokojnika. Na žalost u Čelarevu nemamo nijedan grob u kome je dokazano da je opeka bila ispod glave.

Prof. dr Đorđe Stričević:

Samo jedno pitanje. Rekli ste da su u jednom grobu nađene dve cigle. Da li je to dvojni grob?

Prof. dr Jovan Kovačević:

Nije. Da se vratimo na faktologiju.

Prof. dr Vidosava Nedomački:

Htela bih da pitam treba li već na početku naše diskusije potpuno isključiti mogućnost da je neko drugi već ranije na fragmentima opeka urezivao te minore i ostale simbole i da ih je to mongolsko pleme našlo već tako urezane na fragmentima? Da li unapred da isključimo svaku mogućnost postojanja neke druge nekropole, gde su takvi fragmenti upotrebljeni, a mongolsko pleme ih je zateklo i iz nama nepoznatih razloga prihvatilo kao svoje?

Prof. dr Jovan Kovačević:

Ja mislim da možemo da isključimo ovu pretpostavku. To je bar moje ubeđenje. Ne vidim nikakvog razloga zašto bi neko skupljao neke obeležene cigle i stavljao ih u svoje grobove. Pazite, u kultu mrtvih su stvari striktno određene i tu ne može biti govora da neko nešto donosi i stavlja u grob što ne pripada vrlo određenom načinu verskog razmišljanja.

Prof. dr Bogdan Brukner:

Ja bih se malo vratio unazad. Mislim da bi u daljem razgovoru moralo, svakako, da se uzme u obzir ono što je urađeno koliko-toliko sistematski. Ako se pogleda tehnička dokumentacija, vidi se ceo potez ispitane nekropole. Obratimo pažnju na iskopane površine. Primećujemo da, zapravo, u ovom ogromnom kompleksu istraženih, odnosno konstatovanih grobova imamo samo tri ili četiri groba sa menorama. To je za mene u ovom trenutku bitno, jer ona druga, na žalost, opustošena površina, dala nam je onaj deo obilja opeka s menorama, zbog kojih se mi ovde i nalazimo. Hteo bih samo da pretpostavim da će uvaženi stručnjaci koji znaju taj period, verovatno prihvatiti mogućnost da je u pitanju nekropola dvotetničkog sastava, U svakom slučaju postoje dva rituala, jer je očito da u jednom velikom delu nekropole nema menora. Postavlja se pitanje zašto ih nema, a u drugom ih ima vrlo mnogo. Da li bi, možda, bilo moguće govoriti o jednom supstratu koji je nešto stariji, autohtoniji u odnosu na onaj drugi, u kome se nalaze isključivo avarski predmeti. Dakle, možda bi trebalo razmišljati o onom supstratu koji je živio pre dolaska Avara i koji je, možda, imao i neke veze sa postrimskim stanovništvom.

Dr Mirjana Ljubinković:

Ja bih postavila samo jedno pitanje. Čitajući katalog i slušajući, menore su, uglavnom, nađene u ovim rasturenim grobovima, u kojima prilično dominira malo kasniji materijal, koji seže već u IX vek. (R. Bunardžić: Materijala ima vrlo malo!) Vi kažete da ste među tim grobovima našli najviše menora, što bi govorilo da su one upotrebljavane u malo kasnijem vremenu te nekropole. Da li to stoji ili ne stoji? Ja pitam zato što mi nije dovoljno jasno.

Prof. dr Jovan Kovačević:

Nekropola je uništena tako da se teško može pratiti njen razvoj. Da li ova četiri groba sa menorama spadaju u mlađi ili stariji period nekropole, ja iz dokumentacije nisam mogao da zaključim,

Prof. dr Đurđe Bošković:

Reč je o grobovima u kojima postoje menore. Mislim da treba konstatovati da su tri groba uključena u redove. To su grobovi obeleženi brojevima 21, 230 i 256. Samo grob 231 nije sasvim uključen u redove. Samim tim što su ti grobovi uključeni u redove, mislim da možemo da ih datujemo u istu epohu sahranjivanja.

Prof. dr Jovan Kovačević:

To nije sporno. Pitanje je relativnog odnosa najmlađeg i najstarijeg sahranjivanja u okviru nekropole i kuda spadaju grobovi s opekama na kojima su ucrtane menore.

Prof. dr Đurđe Bošković:

U svakom slučaju, u redove u koje su uključeni.

Prof. dr Jovan Kovačević:

Sigurno. Samo da li je to početak ili kraj nekropole, o tome raspravljamo, s obzirom na to da se pretpostavlja da ima oko 800 grobova. Očigledno je da je nekropola duže trajala. Prema tome ona ima svoj duži hronološki raspon, pa se pitamo u koji deo tog raspona spadaju menore. Da nisu menore samo u mlađem ili samo u starijem delu nekropole. Konstatovali smo da to ne možemo da odredimo jer je nekropola suviše uništena.

Prof. dr Đurđe Bošković:

Menore, odnosno grobovi s menorama ako bi bili na kraju iz najmlađeg perioda sahranjivanja, ne bi mogli ovako precizno da se uključe u red. Samim tim što su uključeni u red, oni predstavljaju deo toga reda. Znači, i po epohi čine isto vremensko razdoblje.

Dr Gordana Marjanović—Vujović:

Ja se ne bavim ovim periodom, ali sam primetila na nekropolama, onim nešto mlađim iz X do XII veka, na nekropolama koje nemaju nikakvo pravilo u obeležavanju grobova, da se povremeno pojavljuju po jedan ili dva kamena oko skeleta, ili čelo glave ili nogu. Po mom mišljenju, uvek je prisustvo takvih obeležja tamo gde se grob kopa u zemlji u kojoj se nađe takav materijal. On se iz izvesnog razloga vraća u raku pored pokojnika i zatrpava. To ne predstavlja nikakav specijalan beleg, ali se to stavlja. Potvrdu da se to poštuje i do vrlo kasnog vremena, našla sam u etnografskoj građi, gde se izričito kaže da se prilikom kopanja grobne rake sakuplja sav kamen koji se nađe i da se zatim stavlja odozgo na grob. Što znači da ono na šta se nađe, na neki način se vraća u zemlju, na mestu gde je nađeno.

Prof. dr Jovan Kovačević:

Ja bih zamolio profesora Živanovića, iz Londona, da da izvesna obaveštenja o antropološkoj analizi.

Dr.Srboljub Živanović:

Kada sam 1973. godine, izvršio prvi preliminarni pregled skeleta, utvrdio sam da je reč o mongolskoj populaciji, ali nisam bio siguran koje vrste stanovništva i zbog toga su 1974. počeli sistematski antropološki radovi. Tom prilikom je pregledano 248 grobova i preliminarni rezultati su do sada objavljeni u tri članka. Međutim, potpuni rezultati još nisu objavljeni, čekaju na objavljivanje u budućoj monografiji.

Međutim, čini mi se da se prilikom pisanja ovog kataloga nije shvatilo šta je rečeno u ta tri rada. Pre svega, sve ono što je rečeno o populaciji Čelareva i antropološkim karakteristikama te populacije odnosi se samo na one grobove koji su ispitani. Ako pogledate uvodne stranice na koje je i kolega Brukner ukazao — gde se vidi veličina nekropole i njen položaj na terenu, videćete da je ispitano samo jedan deo nekropole ili jedan kraj nekropole. Prema tome, ono što sam ja našao kod ovih stanovnika Čelareva, da su oni veoma slični, veoma homogeni, da nema nikakvih sahranjivanja nekih drugih populacija, da im je genetska slika ista i da je to jedna populacija koja je koristila tu nekropolu u jednom periodu od sto i nešto više godina — to ne možemo tačno utvrditi, ali period korišćenja tog dela nekropole nije bio preterano velik. Ako sam napravio grešku, pa je umesto 120, nekropola trajala 150 godina, nije toliko bitno, ali je bitno da je taj deo nekropole korišćen u tom periodu vremena.

Prema tome, ne smeju se ovi antropološki nalazi primeniti na celu nekropolu sve dotle dok novim iskopavanjima ne nađemo, bar po ivicama nekropole, i ostale skelete koje bi trebalo uporediti s ovom populacijom koja je do sada ispitana, da bismo videli da li su i oni istog tipa. To je prvo.

Drugo, što se odnosi na datovanje nekropole, jeste to da je izvršeno apsolutno datovanje pomoću C-14 metode, na osnovu organskog materijala ekstrahovanog iz unutrašnjosti kostiju, znači, nezagađenog materijala. Urađena je samo jedna analiza sa jednog jedinog skeleta koji je mene interesovao prosto zato što sam na tom skeletu našao neke patološke promene koje su me medicinski interesovale. Ja ne znam koliko je taj skelet povezan s arheološkim materijalom, ali znam sigurno da je datiran u 981. godinu, sa mogućnošću odstupanja plus ili minus 66 godina. To ne znači, opet, da je cela nekropola toliko stara. To znači da je taj jedan jedini skelet toliko star. U našim sledećim istraživanjima, kada uzmemo materijal i sa drugih skeleta, uz savet kolega arheologa, možemo pogledati koliko su stari oni skeleti, s kojima je povezan određeni arheološki materijal. Znači, radove koji su do sada objavljeni treba tako shvatiti, jer se odnose na taj jedan određeni deo nekropole.

Da se vratim sada na antropološku sliku, ili opštu karakteristiku skeleta iz Čelareva. Pre svega, populacija koja je koristila ovaj deo nekropole bila je stabilna, što se vidi po tome da je broj odraslih osoba u odnosu na broj staraca i u odnosu na broj dečjih skeleta bio, otprilike, normalnih proporcija koje nam ne dozvoljavaju da zaključimo da su tu sahranjivani ljudi posle neke epidemije, ili posle neke bitke.

Broj povreda je praktično minimalan, znači, ta populacija nije učestvovala u nekom naročitom ratu. Odnos polova je normalan odnos između muškog i ženskog pola za svaku normalnu ljudsku seosku populaciju srednjeg veka, tako da ni tu nema nekih naročitih odstupanja.

Dalje, može se reći da je ovde reč o jednoj mongolskoj populaciji. Godine 1973., kada sam počeo radove, pošao sam od toga da su to najverovatnije Avari, jer, prvo, o njima najviše i znamo na našem terenu, a drugo, to nam je bilo jedino iskustvo i jedino o čemu smo mogli misliti. Međutim, ja sam se već tada sukobio s izvesnim interesantnim pojavama, a to je da je ta populacija pokazivala znatno primitivnije antropološke karakteristike od Avara, koji u evolucionom pogledu pokazuju mnogo finije oblike i finije karakteristike. Znači, mi smo se sreli s jednom populacijom koja je na prvi pogled davala utisak da je mnogo starija. Docnije, prilikom analiza indeksa dimenzija srednjih vrednosti i analiza drugih genetskih karakteristika, videli smo da nije reč o nekoj avarskoj populaciji, jer nismo ni na koji način mogli da nađemo neku paralelu s ostalim poznatim avarskim populacijama. To je jedna sasvim nama nepoznata mongolska populacija, čije osnovne antropološke karakteristike odgovaraju opštoj slici severnomongolske grupe naroda.

Kad kažem severnomongolske grupe naroda, moramo imati u vidu da velika mongolska rasa zauzima prostor gotovo najvećeg dela Azije i da su razna severnomongolska plemena mogla da migriraju u Srednju Aziju ili čak i na jug. Dakle, iako kažem da je to severnomongolsko rasno pleme, to ne znači da je ono došlo iz severne Mongolije, moglo je doći iz Srednje Azije ili bilo kog dela azijskog kontinenta. Odakle god da su došli, oni su antropološki slabije razvijeni od ovih drugih populacija.

Konačno, kada pogledamo bilo kakvu paralelu, koju bismo mogli da napravimo bilo s kojom drugom populacijom X veka, jer ovaj jedan jedini skelet, koji je datovan u X vek, o tome govori, to bi mogao da bude čak i XI vek, mogao bi da bude i početak X veka, plus ili minus 120 godina, koliko je živela ta populacija, znači, možete se spustiti do VIII veka ili se popeti čak do XI veka. U tom periodu su dolazili razni narodi. Nema paralele s nekim bugarskim plemenima, jer ni njima ove lobanje ne odgovaraju. Sada bi, možda, bilo dobro da vam pokažem kako izgledaju te lobanje iz Čelareva i kako izgledaju pojedine uobičajene avarske lobanje koje nam služe za poređenje.

Prof. dr Jovan Kovačević:

Samo još jedno, u onom vrlo dobrom, iako starom članku Liptakovom o mongoloidnom tipu kod Avara, jasno je kazano da u Panonskoj niziji među avarskim grobovima i nekropolama ima mongoloidnih grobova, ima evropoidnih grobova, ima mešanih nekropola. Prema tome, ako je jedna populacija tako mongoloidna, ne treba odmah reći da to ne mogu biti Avari. Među Avarima ima i te kako mongoloidnih tipova.

Prof. dr István Bóna:

Avari potiču iz Azije i nije veliko iznenađenje da se na jednoj avarskoj nekropoli nađu različite grupe s različitim mongoloidnim rasnim tipovima. U Mađarskoj na primer, između Dunava i Tise, što znači ne baš daleko od Čelareva, nalaze se nekropole u blizini Segeda, Kiškoroša i Ordaša na Dunavu, čija je populacija imala vrlo izražene mongoloidne crte. Ovde je reč o kontroverzi između Avara i „Mongola“. Ja sam čuo da se u Čelarevu radi o mongolskom plemenu koje je bilo sasvim drugačije od uobičajenog avarskog stanovništva. Mislim da to nije tačno. Avarska populacija bila je šarolika, veoma mešana, i može se pretpostaviti da je u toj populaciji bilo i različitih grupa s mongoloidnim rasnim karakterom.

Dr Slobodan Živanović: svić:

Želeo bih da odmah odgovorim na ovo pitanje o Mongolima, o mongolskoj rasi i o položaju Avara u odnosu na veliku mongolsku rasu. Svi Avari su deo velike mongolske rase uopšte, a u nekropolama, bar onima koje sam ja uspeo da vidim, u slovenskim nekropolama i avarskim nekropolama, ja nisam uspeo da zapazim mešanje Avara i Slovena, a pogledao sam izvestan broj nekropola. Prema tome, kada imamo Avare, znamo da spadaju u mongolsku rasu. (Slede dijapozitivi).

Prof. dr István Bóna:

Da kažem nekoliko reči što se tiče datiranja. Ja mislim da nije moguće datirati nekropolu sa 800 grobova u poslednje dane avarske države i ograničiti se samo na jednu ili dve decenije. U tom slučaju mora da je harala kuga. Čelarevo je normalna nekropola, s muškim, ženskim i dečijim grobovima, uz to i s grobovima konjanika. Ova nekropola mora da je imala i svoju raniju fazu, i ja mislim da se ona nalazila, verovatno, na njenom oštećenom delu. Jasno je da većina nalaza potiče s kraja VIII i početka IX veka. Mislim da ovdje postoji nekoliko grobova koji su nešto stariji. U katalogu pod brojem 78 postoji jedan nalaz iz groba br. 168. To je pločasta fibula koja ima izvanredno dobre paralele u Mađarskoj i Slovačkoj. Paralelni komadi su poznati iz Budapest-Rakosa, iz Kecela, a u Slovačkoj sa lokaliteta Želovce i Perš. Nije slučajno da je gospođa dr Bialekova, u svom pismu, nekropolu u Čelarevu datirala u drugi period avarskog vremena. Ove pločaste fibule pojavljuju se tek s tzv. grupom pojasnih garnitura od lima, s rozetama izrađenim u tehnici otisaka na matrici i s jezičcima od lima, u takvoj jednoj grupi koja se, zbog veza sa kneževskim grobom iz Ozora-Totipuszta datiranim po novcu, može takođe datirati u poslednju trećinu VII veka ili najkasnije na prelaz iz VII u VIII vek.

Veoma su značajne zlatne imitacije novca iz tri različita groba (Kat., br. 88–90). Dr Eva Garam publikovala je u časopisu *Archeologiai Ertesítő*, 1978, šesnaest slučajeva takvih varvarskih imitacija novca. Gotovo sve se mogu datovati na osnovu limenih pojasnih garnitura, sabailja i minduša tipa Igar-Ozora. Može se reći da se ove imitacije u Čelarevu, u grobovima 77, 130, 265, datiraju same od sebe. To su najstariji ukopi u nekropoli i pripadaju kraju VII veka.

Jedna nekropola od 800 grobova morala je jedanput imati svoj početak, tj. početak se može naslutiti približno na kraju ili u poslednjoj trećini VII veka. Od tada počinje ukopavanje, odnosno upotreba nekropole sve do kraja VIII ili početka IX veka. Meni se čini delovanje ove nekro-

pole sasvim normalno. Pojava fragmentovanih opeka s menorama, za koje je sasvim jasno da su to jevrejski simboli, može se rešiti u okviru ovog datovanja. Populacija u Čelarevu javlja se nešto ranije nego što je to do sada naslućeno. Upotrebu nekropole ne treba stavljati na kraj VIII veka, nego već na kraj VII veka, jednog razdoblja kada je u avarskoj državi došlo do velikih i dobro poznatih pomeranja i pokreta nekih naroda.

Doc. dr Maria Miskiewicz:

Želela bih da govorim o posudama nađenim na groblju. Hronologija grnčarije mogla bi biti korisna za definisanje hronologije celog groblja. Prof. Bona misli da se lokalitet pojavio oko VIII veka. Grnčarija prikazana u Katalogu, posebno na strani 134. i 135. s leve strane, može se vezati za ranosrednjovekovnu rumunsku grnčariju. Veoma liči na grnčariju Ipotesti-Cindesti kulture, a s druge strane ima mnogo veza sa Korčak grnčarijom iz zapadne Rusije. Ovakve tipove grnčarije možemo smestiti u drugu polovinu XII veka ili ranije. Stoga mislim da početak nekropole treba da tražimo najmanje u sredini VII veka.

Prof. dr Michael Heltzer:

Ne zauzimam nikakvo stanovište u ovom pitanju, pošto nisam specijalista, ali video sam slične predmete u muzeju u Kerču, na Krimu, a i u blizini Kerča u arheološkim rezervatima. Tu ima mnogo ovakvih ploča „matzevot“, sa istim tipom menore, lulavom i etrogom. Većina ih je bez natpisa. Na manjem broju smo videli slova „šin“, „lamed“ i „mem“, sa značenjem „šalom“, ali bez ikakvih ličnih imena. Razume se, grobni kamenovi su pravljani od materijala koji je bio dostupan. Ako nema kame- na, onda se prave opeke. Ali tamo je bilo vapnenca. Oni su od mekog va- pnenca, možda približno kao najveće kámenje izloženo ovde. Ne postoje naučne publikacije o njihovom datiranju, ali se pretpostavlja da potiču iz vremena seobe naroda. Stoga sam zadovoljan onim što je rekao profesor Bóna. S druge strane veoma je opasno povezivati ih s Karaitima u tim regi- onima. Ako ostavimo po strani sve apologetske karaitiske falsifikate nad- grobnih natpisa, koje je počinio Firkovič krajem XIX veka, vidimo zaista dobro datovane hebrejske natpise iz nekropole u Čufutkale i Mångúpale na Krimu, koji nisu datovani ranije od kraja XII veka. Oni su pisani hebrej- skim, ali je nemoguće reći da li su karaitski ili jevrejski — nekaraitski. Zato mislim da bi se ovo pitanje moglo ostaviti po strani kada je u pitanju naša tema.

Prof. dr Myriam Ayalon:

Htela bih da sledim pravac kojim je krenula profesor Miskiewicz što se tiče grnčarije. Gledajući tablu 7, predmet br. 3, pala mi je u oči jedna posuda koja izgleda čudna i jedinstvena u celoj skupini. Ako se ne varam, ona je jedina s trolisnim otvorom. Pitam se kakav to može da ima značaj, da li je to komad tuđe keramike, naime, da nije vezan za celu skupinu, ili to može da nas odvede do drugih razmišljanja kao, na primer, mogućnost uvoza.

Prof. dr Jovan Kovačević:

Ova posuda je nađena u grobu.

Prof. dr Myriam Ayalon:

Da, to sam dobro razumela i to mi je palo u oči. Ona je jedina glazirana, ima trolisni otvor i stoga se tipološki razlikuje od svih drugih. Razmišljam da li bi nas ova indikacija mogla usmeriti ka njenom poreklu, drugim rečima, možemo li ovo smatrati uvoznim komadom, s jedne strane, ili nas ona, s druge strane, upućuje na ostale keramike u regionu ili u blizini Čelareva.

Prof. Danica Dimitrijević:

Treba odmah reći da je veoma teško donositi neke zaključke o trajanju nekropole, jer opet nema zatvorenih grobnih celina, tako da ne možemo tačno videti ni njen početak ni kraj.

Vratila bih se na diskusiju profesora Bone. Upravo taj ženski grob s ovim paftama, koje on datuje rano, sadrži jednu žutu posudu, slikanu rukom, s nedvosmislenim uticajem iranske ornamentike. To su oni medaljoni – a ta keramika, upravo prema rezultatima disertacije koleginića Eve Garam i Darine Bialekove, to je žuta keramika koja se datira relativno kasno. Znači, nije to kraj VII nego čak druga polovina VIII veka.

U ovoj nekropoli uopšte dominira ta žuta keramika, iako ima i drugih tipova. Pošto nepostoji grobna celina, mislim da je dosta teško donositi nekakve konačne zaključke.

Od metalnog materijala, ono što je izloženo i publikovano, što opet nije sve, veći deo materijala, takođe, trebalo bi staviti u vrlo razvijeni VIII vek. Ima tu pojasnih garnitura s takozvanom blatničkom ornamentikom koja se datira na kraj VIII i prelazak u IX vek.

Rekla bih nekoliko reči o predstavama životinja. Glave veprova i konja, izrađene u ovoj zlatarskoj tehnici, nalazimo u nekim avarskim grobovima i u Mađarskoj i u Slovačkoj, ali to su izrazito retki nalazi. Nema ih mnogo. Ovde, u nekropoli, koliko ja znam, nađene su dve veprove glave, jedna konjska glava i jedan specifičan oblik, glava orla, mislim da ste svi zapazili, koja se znatno razlikuje od onih izrazito malobrojnih. Imajedari od zlatnog lima u kaganskom grobu u Kumbabonju, iako je to sasvim drugi tip. Ovde je izričito reč o ušatom orlu, to nije krilo, kao što stoji u Katalogu, to je uho, i to je jedan oblik, jedan zoološki tip, koji se našao na zlatnim posudama, i znak Sent Mikloša, na krčazima, nekoliko puta. Kod Avara on nije uobičajen. Međutim, rešavati ovde problem Sent Mikloša odvelo bi nas suviše daleko, jer ima raznih teorija; ali, u svakom slučaju, mislim da bar ovaj materijal koji nam je prezentiran odgovara više kasnom vremenu nego ranijem. Možda ima pojedinih komada koji se mogu staviti u VII vek, ali u to nema sumnje da jedna nekropola sa 800 grobova sigurno nije mogla nastati u tako kratkom periodu od 20-30 godina.

Što se tiče pogrebnih rituala, oblika rake, orijentacije, mislim da to ne odstupa od svega onoga što nam je poznato i kod Avara, ali i kod raznih drugih turskih naroda, ako malo detaljnije pogledamo sovjetsku literaturu. Ti običaji su zastupljeni i kod drugih turskih nomada. Ovde odstupa od pravila jedino to što su u tim grobovima nađene menore, fragmenti opeka sa menorama.

Mislim da se rešenje ove nekropole teško može naći samo analizom arheološkog materijala. Tu će više morati da doprinesu istorijski izvori, jer zaista, ovako na prvi pogled, ona može biti avarska; koliko je dugo trajala, sto godina više ili manje, to je stvar kasnijih istraživanja. Po grobnim ritualima može biti avarska, po materijalu — može biti avarska. Ali, recimo, u jednom grobu ima malih, kružnih okova, iako takvih okova u to vreme kod Avara više nema, koji su rađeni u presmodel tehnici i predstavljaju ptice i lavove. Ono što je interesantno, te životinje imaju oko vrata vezanu traku. Analogije nalazimo u iranskom materijalu. Životinje s tom trakom, vezane su za zoroastrizam i predstavljaju hipostaze određenih iranskih božanstava. To je već jedan znak da je uticaj iranske umetnosti, ili bar spoljnog Irana, na ovu populaciju vrlo jak. Kod Avara toga nema.

Htela bih još samo da ukažem na dva nalazišta u neposrednoj blizini Čelareva, što ne mora da znači da ima direktne veze s njim, ali ipak može da ima.

Prvo, Kropotkin u svom prilogu „Vremja i puti proniknovenija Kufičeskij monet v srednje Podunavje“, objavljuje, oslanjajući se na Bartu, da je u selu Buljkes, današnji Maglič — kolega zna da to nije daleko od Novog Sada — nađen jedan abasidski dirhem kalifa Al Hadija, kovan u gradu Madinat as Salam 785/7. godine. Oba autora — i Barta i Kropotkin

– ukazuju da je to najstarija turska moneta nađena u Panonskoj niziji, odnosno na teritoriji kasnije Ugarske kraljevine. Nije verovatno da je ta moneta došla s Arpadovim doseljenjem, jer je reč o razlici od više od stotinu godina. Lakše je pretpostaviti da je ona došla tokom nekakve druge migracije, o kojoj mi još ne znamo dovoljno.

Susedno nalazište u Kovilju, istočno od Novog Sada, jeste jedan grob konjanika, koji bi, po svom materijalu, mogao biti i avarski da u grobnoj celini nije nađena sablja koja je ritualno savijena, običaj koji kod Avara, mislim, nije registrovan; to je običaj latenskih Kelta u protoistoriji, a u ovim periodima, kada je reč o seobi naroda, takvo „gerollte Waffen“ neki put nalazimo u staromađarskim grobovima, na našoj teritoriji, na primer, u Horgošu, a Bela Pošta je takve pojave registrovao još davno na teritoriji odakle su Mađari došli i gde su živeli pre doseljenja u karpatsku kotlinu.

Znači, u okolini Novog Sada ima ipak nekih nalaza koji odstupaju od uobičajenih avarskih i ukazuju da, možda, treba razmisliti o nekom drugom supstatu koji se doselio u panonsku niziju pre dolaska Mađara.

Prof. dr Zdenko Vinski:

Ja nemam mnogo da kažem jer je koleginica Dana Dimitrijević već anticipirala niz pitanja koja sam htio postaviti. Mene samo još jedno pitanje interesira: može li se odrediti, što u publikaciji nije sasvim jasno, približno numerički odnos garnitura karakterističkih za VIII stoljeće i takozvanih blatnica. Ne na komad, već približno.

Prof. dr Jovan Kovačević:

Možda može, ali nisu izbrojani. Smem li da predložim da pređemo na glavnu temu, na opeke, fragmente opeka s ugraviranim menorama nađenim na ovoj nekropoli. Mene je ta činjenica da se u grobovima, sigurno nejevrejskim, nađu menore, jako zainteresovala. Da su grobovi nejevrejski, to je jasno s obzirom na sahranjivanje s konjem, punom pojasnom garniturom, s oružjem, keramikom, dok se Jevreji sahranjuju bez ičega, zamotani u platno. Tako da nema govora o tome da je populacija jevrejska, ali je očigledno da je prihvatila neke elemente jevrejskih običaja. Skrenuo bih vam pažnju na jedan citat iz Josifa Flavija. I to ne iz „Judejskog rata“, nego iz njegovih „Antikviteta“. Josif Flavije kaže da se „masa naroda odavna oduševila za verske obrede Jevreja i da nema kod Grka grada, niti jednog naroda u varvara, gde nisu prošireni naši običaji: semodnevni odmor subotom, ili post, ili običaj paljenja lampi i mnogi naši verski

običaji u pogledu ishrane". Znači da su se neki jevrejski običaji mogli preneti delimično i na određenu populaciju, a da ona ne pređe u jevrejsku veru. To su takozvani metuentes ili semono ton teon. To su ljudi koji su pristupili i delimično prihvatili Mojsijevu veru, ali nisu u potpunosti prešli u Mojsijevu veru. Mi znamo za jedan natpis iz Pule, gde se kaže: „Matri pientisimi religionis Judeitse metuentes“. Ti metuenti mogli bi da budu neka populacija koja delimično prihvata jevrejske običaje. Oni su bili veoma progonjeni od hrišćanske crkve, naročito u severnoj Africi. Ukoliko su metuenti bili pagani, hrišćanska crkva se nije mnogo uzrujavala i nije ništa preduzimala da ih se oslobodi. Ali, ukoliko su bili hrišćani, sv. Augustin je to smatrao za veliku opasnost. Pominju se čak i severnoafrički episkopi koji su upražnjavali neke jevrejske običaje. Ja bih voleo da čujem naše kolege iz Izraela — postoji li neka teorijska mogućnost da pojedine populacije prihvate samo delimično jevrejske verske običaje? Drugo, što je svima nama palo na pamet, to su Hazari. To je asocijacija koja je vrlo primamljiva, ali kad se malo dublje zagleda, ona nije baš tako sigurna. Da li je moguće da se neki od hazarskih klanova otkao i u nekom datom momentu prešao Avarima. U svakom slučaju, samo gornji hazarski sloj je bio jevrejski, tako da je malo verovatno da bi ceo klan u Čelarevu, ako bi bio hazarski, imao simbole jevrejstva. Ko bi drugi mogao da bude? U pismu prof. Šišmana (Szyzman) koje je ovde pročitano pominje se Kinam, vizantijski pisac XII veka. Evo šta Kinam kaže: „Huni, naime, ispovedju hrišćansku veru (Huni su Mađari), — a ovi se još sada upravljaju prema Mojsijevim zakonima, ali ne sasvim čistim.“ Na jednom drugom mestu Kinam kaže da ovi misle da im je vera ista kao kod Persijanaca. Vizantijskim piscima nisu bile sasvim jasne verske prilike u Ugarskoj toga vremena. Ima jedan dosta interesantan pisac, vrlo malo iskorišćen, to je Drutmar Akvitanski, benediktinac iz Kolveja u Vestfaliji, koji je pisao komentar Jevanđelja po Mateju za ardenske monahe. Prema tome, mogao je biti dobro obavešten o prilikama u Karpatskoj kotlini. I on, naravno, počinje sa Gogom i Magogom kada priča o istoriji, pa kaže „gentes Hunorum que ab et gazari vocantur“ — da su bili obrezani i pripadali Mojsijevoj veri, i da su bili jaki. Pitanje datiranja ovog teksta je dosta teško, verovatno oko 800. godine.

Vratio bih se na ono što sam u početku rekao. Da li bismo mogli da čujemo neko objašnjenje delimičnog prihvatanja Mojsijeve vere, i to preko simbola, kao što su minore. To se odnosi samo na one narode koji su prihvatili Mojsijevu veru, a nisu Jevreji, i njih nema mnogo. Ja znam za dva arapska plemena koja je Muhamed proterao iz Medine, (Auz i Hazraj). Oni su obožavali to četvrto beduinsko božanstvo Manat. Njih je Muhamed proterao i njihovu zemlju podelio svojim pristalicama. može se navesti i slučaj Berbera, koji su isto tako nejevreji, a prihvatili su jevrejstvo.

Prof. dr Michael Heltzer:

Mogu li ja sada da kažem nekoliko reči. Dakle, da to nisu ljudi jevrejskog porekla, razumljivo je samo po sebi. Oni su u izvesnom smislu bili prozeliti. To što je profesor Kovačević sada rekao, da su to bili pagani, ja tako ne mislim jer u grobovima nema ništa izrazito pagansko. Da njihov judaizam nije bio potpuno dogmatičan, to je potpuno jasno i drugačije ne može da bude, jer su upravo citati iz Flavija i komentatora Jevanđelja veoma dobri. S druge strane, pak, nikako se ne može uporediti i vezivati sa situacijom jevrejskih plemena na Arabljanskom poluostrvu u predislamsko doba. Jer njihovo poreklo, po svemu sudeći, kako mi to zamo, vezano je za vavilonsko ropstvo i bilo je čisto jevrejsko, jer mi sa Arabljanskog poluostrva danas imamo jevrejske spomenike iz vremena nekoliko vekova pre pojave Islama.

Prof. dr Jovan Kovačević: Ipak u Čelarevu su pagani.

Prof. dr Michael Heltzer: U Čelarevu se osim konjske opreme ne nalazi ništa čisto pagansko.

Prof. dr Jovan Kovačević: A konji u grobovima?

Prof. dr Michael Heltzer: Da, to, razumljivo, nije jevrejsko, ali ima i jevrejskih crta.

Prof. dr Bogumil Hrabak:

Ja se bavim jevrejskom problematikom, ali ne ovog perioda. Bavim se na osnovu arhivskih izvora kojih, razume se, o ovom vremenu nemam. Međutim, mislim da ima dovoljno materijala da bismo postavili neke bliže hipoteze u ovom problemu. Mislim da je sasvim jasno da nije reč o jevrejskom etničkom stanovništvu, nego o jednoj grupaciji koja je ovde označena kao mongolska, razume se, ne u užem smislu, nego u smislu da je reč o jednom od turanskih naroda. Jasno, u jezičkom pogledu, tu su četiri velike grupe: mongolska, u užem smislu, mandžurska, koja uopšte ne dolazi u obzir, turska, postoje razne grupe među Turcima, a jedna grupa je za nas najinteresantnija — to je grupa ugrofinskih naroda. Ta grupa, razume se, ima više podgrupa. Mi nemamo elemenata da govoremo bliže o tome. Ali ja bih ukazao na proučavanja nekih mađarskih istoričara u poslednje vreme, čija nam se istraživanja ovde nameću kao predmet našeg rezonovanja. Naime, izvesni mađarski istoričari pretpostavljaju, na osnovu izvesne dokumentacije koju donose, da su Mađari u VIII veku dolazili u Panoniju. Mađari su u celini došli u Panoniju 886. godine, ali ne samo Mađari kao varvari nego i svi drugi. Ja to i ne odbijam i ne prihvatam, samo postavljam hipotezu. Možda ima kolega iz Mađarske koji bi detaljnije mogli da nam govore o tome, da tu pretpostavku ipak

u celini ne odbacimo. Sigurno se zna da je velika Hungarija, velika Mađarska, bila negde na Volgi. Međutim, mađarski naučnici, Molnar i drugi, postavljaju nešto detaljniju trasu kretanja Ugromađara, to jest jedne grane ugrofinskih naroda u periodu između V i VIII veka. Oni se upravo nalaze u oblastima pod hazarskom vlašću. Odatle se oni dalje šire prema današnjoj severnoj Ukrajini. Međutim, ja mislim da upravo u toj velikoj grupi Mađara, koja se tada nalazi na teritoriji hazarske države, treba tražiti populaciju koja se nalazi u Čelarevu.

Prof. dr Alexander Scheiber:

Menora, lulav i etrog su stilizovani na isti način kao u rimskim grobovima. To znači da nema nikakve veze s avarskim grobovima. Kamenje i opeke uzeti su s nekog rimskog groblja i onda na drugom mestu korišćeni za avarske grobove. Prema tome ovi ostaci grobnih kamenova su jevrejski. Mislim da su sve ove opeke samo fragmenti grobnih kamenova. Svi lični predmeti su uklonjeni i samo su opeke korišćene u avarskim grobovima.

Prof. dr Bogdan Brukner:

Ja bih postavio jedno pitanje koje mi se nameće i koje mi pomaže da tražim odgovor na jedno od osnovnih pitanja — zašto su menore ovde? Dakle, nas interesuje u ovom momentu pristup u dva pravca: prvo, pre svega, antropološko-etnički i drugo, otkuda menore u tim grobovima za koje mi pretpostavljamo da ne pripadaju Jevrejima, u užem smislu reči. Mislim da su oba pitanja usko povezana i da se ne isključuju. Ja bih postavio pitanje da li se materijalna kultura, koja je u ovoj nekropoli deo mlađe faze i jedinstvena, uvek mora vezivati za ono što bih ja formulisao kao specifičan, određen, religiozni kontekst? Karakteristike materijalne kulture često nemaju veze s etničkim osobenostima. Mi znamo, na primer, da je proces hristijanizacije tekao vrlo sporo i da su mnoga plemena primila hrišćanstvo, zadržavajući i čuvajući svoje etničko-kulturne karakteristike. Drugim rečima, u Čelarevu je formirana, verovatno, vremenski heterogena nekropola (starija faza se samo naslućuje), koja u mlađem periodu pripada sličnom, ali ne identičnom etničkom bloku. Prema tome, moglo bi se pretpostaviti da je u naselju (koje, na žalost, nije otkriveno) deo populacije istovremeno pripadao paganskom i judaiziranom svetu. Moguće je prihvatiti da su grupe jevrejskog ili judaiziranog stanovništva živеле paralelno s paganima u istom naselju i da su sharanjeni u jedinstvenoj nekropoli. Nas interesuje zašto se menore nalaze u Čelarevu. To je

ključni problem. One očito nisu avarskog porekla niti imaju veze sa avarskim verovanjem i njihovim kultom mrtvih.

Eugen Verber:

Menora, etrog, lulav, plod citrusa i palmova grana, pored sedmo-krakog svećnjaka — nikada se ne nalaze u jevrejskim grobovima, nego uvek na spomenicima, urezani ili uklesani ili bilo kojim sredstvima ubeleženi. Nikada u grobu, nego uvek na grobu, na spomeniku.

Katakombe i pećinsko sahranjivanje su, u stvari, takođe poreklom iz nekadašnje jevrejske države. Imamo otkrivene katakombe u Bet Šearimu, čitave grobnice su usečene u meku krečnjačku stenu. Sahranjivanje u pećinama potiče iz stare jevrejske države, odnosno starog jevrejskog običaja. Stavljanje grobnih priloga nastaje kod Jevreja nešto kasnije, i to su pokrivači za oči, za usta i za uši, a njihovo poreklo treba tražiti u starim verovanjima o odbrani od demona.

Znamo da su Jevreji od povratka iz Vavilona — imamo o tome svedočenja u Talmudu — imali razvijeno verovanje u demone, koje su primili od Iranaca i Vavilonaca. Bili su to „šedini“ svih mogućih kategorija, anđeli svih razreda, zlodusi itd. — u Talmudu to vidimo zapisano, gde se kaže da „su imena anđela doneli iz Vavilona.“ Pre toga, u biblijskoj sferi mi nemamo taj razvijeni svet demona, demonologiju koju su doneli sa Srednjeg istoka (Vavilon, Iran). Međutim, naglašavam, možda bi tu trebalo tražiti odgovor, možda su te opeke služile ne za pod glavu, nego za zatvaranje onih šupljina kroz koje demon, po starom verovanju, ulazi naknadno u grob. Ti jevrejski simboli, po mom mišljenju, nisu mogli urezivati ista lica koja su u svojim grobovima imala tako savršenu stilizaciju nakita. Ne mogu da shvatim da neko, ko u isto vreme tako savršeno crta, kao što vidimo na nakitu i na konjskoj opremi, koji su nađeni u ovim grobovima i na ženskim ukrasima — paftama i ostalim, gde je stilizacija tako dobra, izrađuje tako primitivnu stilizaciju menora, lulava i etroga i, mislim, još jednog simbola, šofara, znači, ovnujskog roga. Ja ne verujem da je to ista ruka radila. To nije ista likovna kultura. Posebno bih naglasio to da su Jevreje sahranjivali onako kao što je profesor Kovačević rekao, bez ičega, uvijene u platno. Kasnije je uveden običaj oblačenja mrtvacu u belu košulju, kít (na jidišu), što dolazi od reči hiton (iz grčkog). Ta bela platnena košulja se oblači na Jom Kipur, na dan kada se čovek miri s bogom i na seder-večeri, prvo veče praznika P Ashe. Kasnije su u grob stavljane još neke simbolične sitnice, od kojih su za nas najvažniji poklopci za oči, uši i usta, da ne bi demoni ulazili. To je ono što smem da pretpostavim da ima neke veze sa jevrejskim tradicijama. Posebno treba naglasiti ono što nikad nije dovoljno naglašavati, da jevrejska vera nikada nije

bila prozelitska, nije propagirala prozelitstvo, da nije bila misionarska i zato je, kao što je profesor Kovačević ispravno istakao, vrlo malo naroda koji su primili jevrejsku veru. Jevrejska vera je ostala narodna vera, kako je sistematizuje pokojni profesor Vuko Pavičević, narodna vera koja je vezana za samo jedan narod (jedan narod — jedna vera). Posebno želim da podvučem, a to je i kolegunica Marjanović rekla — moguće je da su bili zatečeni fragmenti opeka koje su novi stanovnici stavili ili vratili u grobove. Ja mislim da tu negde treba tražiti odgovor. Da su to bili judaizirani ili delimično judaizirani ljudi, ne bi ih tako sahranjivali.

Prof. dr Jovan Kovačević:

Ja bih dao jedno malo objašnjenje o tome zašto su menore na cigli tako primitivno crtane. To se zna. Nakit su radili majstori zlatari, a ovo je crtao neko iz klana.

Prof. dr Đorđe Stričević:

Pre svega, ja sam još uvek pomalo zbunjen nekim sugestijama koje se tu i tamo ponavljaju da je sve to doneseno i da je ovde u sekundarnoj upotrebi. Zbog toga sam i postavio pitanje da li ima fragmenata opeka bez znaka. Sve opeke koje ste pronašli, rekli ste, imaju znak. Ako su one done-sene ili su tu slučajno upale, našle bi se bar dve-tri bez znaka. Pored toga, reč je o 83 fragmenta sa znakom, ako dobro pamtim, a to je znatan broj. Na žalost, istina je da su ti grobovi ispreturani, ali se ipak radi o velikom broju fragmenata. U četiri groba koja ste otkopavali sistematski, koja nisu bila poremećena, našli ste opeke sa ugrebanim znacima, a to je isto tako značajno. Ja ne verujem, kao što je to neko pomenuo, da postoji važna razlika između ovih opeka i nadgrobnihi ploča. Podsećam vas da je u rimskim katakombama, mislim u Via Torloni, pronađen jedan sarkofag s veoma lepo izvajanom menorom u sredini, a sa strane su bile četiri figure koje su predstavljale četiri godišnja doba.

Eugen Verber:

Ti isti simboli i jesu poreklom iz rimskih katakombi.

Prof. dr Đorđe Stričević:

Isto tako freske koje su nedavno nađene u nekim rimskim katakombama, prikazuju iste ove predstave koje nalazimo u primitivnoj formi u Čelarevu. U velikom katalogu stakla u Vatikanskom muzeju (reč je o staklenim čašama od kojih se obično samo dno sačuvalo, sa zlatom ugraviranim predstavama, s malim invokativnim tekstovima i biblijskim predstavama), nekoliko je sasvim sigurno jevrejskih, jer sadrže baš ove znake koje nalazimo u Čelarevu kao i neke druge jevrejske elemente. To su bile neke male posude koje se iz nekih razloga stavljaju u grob. Iz hrišćanskih grobova znamo da su takve zdelice služile za ostavljanje hrane za pokojnika, kao što su Šnajder i neki drugi arheolozi ranohrišćanskog perioda lepo pokazali. Da li je sličan običaj postojao među rimskim Jevrejima u III i IV veku ja ne znam, ali činjenica je da su u jevrejskim grobovima pronađeni ovakvi mali predmeti s istim znacima koji se javljaju na opekama u Čelarevu. Na ranohrišćanskim predmetima ove vrste, tj. na onima za koje verujemo da su hrišćanski, starozavetni motivi, kao prorok Jona, ili Suzana, ili Danilo među lavovima — prevazilaze daleko novozavetne predstave spasenja. Vrlo često mi pomišljamo nisu li, možda, neki od tih predmeta, koje mi olako nazivamo ranohrišćanskim, bili jevrejski. Napominjem da se uvek radi o sahranjivanju. Ali, da se vratim na one staklene čaše — voleo bih da čujem da li ima neko nešto o njima da kaže, s obzirom na to da su mali predmeti s istim znacima u Čelarevu polagani u grob. Luksuzna staklena čaša zlatom ugravirana svakako se razlikuje od fragmenata opeka, a razdvaja ih i nekoliko vekova ali to su i u jednom i u drugom slučaju predmeti ostavljeni u grobu.

Dr Dušica Minić:

Po mom mišljenju, opeke s menorama u grobovima u Čelarevu ne bi trebalo da su slučajno upale unutra, već da su namerno stavljene. Htela bih samo da napomenem nešto kasniju pojavu u jednoj nekropoli koju smo samo delimično istražili, na Đerdapu, u jednoj hrišćanskoj nekropoli koja je, na osnovu jednog manjeg natpisa i morfoloških osobina slova na tom natpisu, datovana negde približno u X, eventualno početak XI veka. Nekih 11—12 grobova, koliko ih je otkriveno u nekropoli, imalo je čelo glave, odnosno ispred nogu pokojnika postavljenu antičku opeku sa urezanim krstom. To je očigledno jedan hrišćanski simbol, a opeka je postavljena tako da pokojnik gleda taj simbol. Znači, to je grobni prilog, nađen je in situ, tačno ispred nogu svakog pokojnika. Prema tome, možda bi to moglo da posluži i za objašnjenje položaja opeke i simbola menore na opekama iz Čelareva.

Prof. dr Alexander Scheiber:

Imamo dva hebrejska natpisa. Upotreba hebrejskog jezika je najbolji dokaz da natpisi potiču od pravih Jevreja, a ne od judaizanata.

Prof. Eugen Glück:

Mislím da je profesor Scheiber u pravu kada kaže da su u Čelarevu zastupljena dva perioda: jedan rimski, a opeke su jevrejski rad; drugi period je avarski, bugarski ili ugarski, kako hoćete. Mislím da je profesor Bona u pravu sa datovanjem. Ako je ovo datovanje tačno, nemoguće je da je u Panonskoj niziji i Karpatskoj kotlini postojao jedan centar za judaizaciju. Jevreji nisu imali mogućnosti da neku drugu populaciju prevode u svoju veru. Mislím da su ove opeke jevrejski rad iz rimskog perioda.

Prof. dr Vojislav Jovanović:

Kada je reč o nalaženju opeka u grobovima koje mogu biti stavljane namerno u vezi s načinom sahranjivanja i kultom mrtvih, ili koje mogu slučajno da upadnu, hteo bih samo da podsetim, premda nije u pitanju isti period, na mogućnost da se u većem broju nekropola naišlo na sistematsko stavljanje bilo kamena pod glavu ili opeke pod glavu, u slučajevima kada je taj materijal bio u blizini. To je pojava koja je zapažena u monaškim nekropolama u okviru manastirskog groblja, gde su sahranjivani monasi. Međutim, takva pojava je zapažena i u nekropolama, naročito u Istri, gde su sahranjivani ne samo muškarci (monasi) nego i žene i deca.

Prof. dr Jovan Kovačević:

I Nemanja je sahranjen s kamenom pod glavom.

Prof. dr Vojislav Jovanović:

Da, on je tražio da bude položen na zemlju na rogozini i da mu se metne kamen pod glavu, kako bi umro na monaški način.

Prof. dr Myriam Ayalon:

Želela sam još da dodam nešto u vezi sa staklom, koje je ranije pomenuto. Znamo neke ogrlice s utisnutom menorom, koje su sigurno jevrejske i verovatno potiču iz grobova. One pripadaju rimskim pogrebnim tradicijama, kakve su praktikovane u Rimu. One nisu iz III ili IV veka nego iz V veka.

Dr Srboljub Živanović:

Slušajući izlaganje kolega arheologa, ne mogu da razumem jednu stvar: ako imamo biofizičku metodu koja nam bar za jedan skelet kaže da je iz X veka, zašto oni u svojim diskusijama idu toliko unazad do VII veka ili do sredine VII veka itd. Ja mislim da bi bilo opravdanije ako bismo se malo više približili tom periodu X veka plus ili minus 60-70 godina, pa da vidimo da li taj materijal koji je nađen može da se svrsta u taj period kada su ti ljudi, koji su se koristili tim materijalom, živeli. Ne kažem da su ga proizvođili, ali su se njime sigurno koristili.

Prof. dr Jovan Kovačević:

Odmah da vam odgovorim. Naše iskustvo sa karbon C-14 je vrlo bedno.

Dr Srboljub Živanović:

Mogu i to da vam kažem da je nedavno objavljen način rada na datovanju humanog organskog materijala, izolovanog iz unutrašnjosti kostiju koji daje izvanredne rezultate, pa ako dođe do neke diskrepancije, ona nije toliko velika da bi opravdavala greške od više vekova. Može da se radi o desetinama godina.

Prof. dr Đurđe Bošković:

Konstatovano je, sasvim s pravom, da je nekropola u Čelarevu dugo trajala. Reč je, prema tome, ne o sahranjivanju nekog plemena koje bi bilo pokretno, koje bi bilo nomadsko, nego o plemenu koje je bilo sedativno, koje je bilo tu negde nastanjeno. O tome govori i postojanje alatki za obradu zemlje, recimo, srpa. Ako je tako, onda znači da mi ne-

kropolu u Čelarevu posmatramo — na žalost, za sada ne možemo drugačije — izolovano od života koji je tu negde bio i koji je davao, u stvari, materijal za sahranjivanje. Ljudi su negde živeli u blizini, i to sedativnim životom. Prema tome, mislim da jedan od zadataka naše arheologije, pre svega, drugova koji su radili na istraživanju nekropole u Čelarevu, jeste da istraže gde postoji naselje. Svejedno da li je to naselje bilo pokretno, ili je bilo povremeno, ali naselje je moralo da postoji. Ako su to bile kolibe, šatori, od tog naselja je moralo da ostane nešto tragova, makar u najtanjem stratigrafskom sloju, pa da se nekropola posmatra u celini sa životom koji je postojao oko nje, a ne izolovano od života.

Čini mi se, ako bi se došlo do toga da se pronađe makar jedan deo naselja tog stanovništva koje je hranilo nekropolu, da bi se, možda, mogao bolje razmotriti i problem eventualne judaizacije stanovništva.

Dr Mirjana Ljubinković:

Ova nas je nekropola stavila pred težak problem i ja razumem kolege koji su pošli od toga da je to stara prekopana nekropola, čiji je materijal ponovo korišćen. Samo je jedno vrlo čudno: mi koji se bavimo arheologijom, znamo da se iz jednog perioda ne nalazi samo jedna vrsta predmeta. Iz rimskog vremena ovde su nađene samo opeke. Ako su u grobove stavljali ono što su našli, bilo bi tu još nekih predmeta koji bi pripadali tom vremenu.

Sasvim je neobično da je nađena ne jedna opeka, ne pet, nego su na rasturenoj nekropoli — što znači da je jedan deo materijala propao — nađena 83 komada i svi imaju isti znak, a nema drugog pratećeg materijala koji bi pripadao rimskom vremenu i grobovima tog perioda.

Ako je to bila rimska nekropola, postoji li podatak da su Jevreji, u sklopu rimskog vojnog logora, imali potpuno odvojeno groblje?

Eugen Verber:

Ako je u sklopu rimskog vojnog logora postojala na bilo koji način jevrejska populacija, ona je odvajkada morala imati svoje odvojeno groblje. Jevrejini nije mogao da se, u principu, sahranjuje s pripadnicima drugih naroda.

Dr Mirjana Ljubinković:

Molim one koji to bolje znaju, da kažu ima li nekog simbola u tome što su uzimane samo fragmentovane opeke. Ako je nekropola iz

rimskog vremena i ako su to rimske opeke sa grobova, zašto su uzimani samo fragmenti. Postavljam kao problem: ima li to nekakvo značenje? Zašto nema nijedne cele opeke, a postoje 83 fragmenta?

Eugen Verber:

Istorijski ne mogu da odgovorim. Samo jedno mogu da kažem da u starom hebrejskom jeziku iz vremena između Starog i Novog zaveta, „polomljen grčarski sud“ je poseban idiom koji znači propalog čoveka. To je „heres — nišbar“, slomljeni ćup, slomljeni krčag. To je poseban idiom u mišnaitskom periodu hebrejskog jezika. To znači propao čovek.

Dr Mirjana Ljubinković:

Znači da su u Čelarevu opeke stavljene namerno u grobove kao element ritualnog običaja sahranjivanja. To bi bio zaključak. Da je upotrebljena rimska opeka, to je jasno. Ostaje pitanje da li je tu postojalo neko ranije groblje pa su opeke preuzete, i da li su to bili ipak neki pripadnici jevrejske vere.

(kraj prepodnevne sednice)

Prof. dr Jovan Kovačević:

Diskusija je prekinuta na onom za sada najvažnijem pitanju koje je u vezi s ovim našim sastankom, na pitanju nastanka i porekla menore u grobovima u Čelarevu.

Martin Gabričević:

Ovdje se, u dva navrata, čulo kako je proslitizam bio stran judaizmu. To je, možda, tačno kao princip, ali kada gledamo historijske činjenice, to, u najmanju ruku, treba uzeti s jednom rezervom, a ne kao kategoričnu tvrdnju. U krajnjoj liniji, ko je judaizirao Hazare, ko je judaizirao neka plemena na Kavkazu i ko je judaizirao ove ovdje, o kojima razgovaramo, u Čelarevu? Kada se govori o Hazarima i mogućnosti vezivanja nekropole u Čelarevu sa Hazarima, ne bi trebalo mimoći kao historijski izvor ni „Žitija svetog Ćirila“ u kritičkom izdanju dra Grivca. Prije svega zbog toga što pokazuju da su među Hazarima nedvosmisleno bili i vrlo učenj rabini, koji su bili etnički Jevreji, teološki na vrlo visokom nivou. Kada pogledamo teološku disputu između svetog Ćirila i rabina, vidimo da je teološka misao bila na izvjesnom nivou, što je moralo da zrači i nadalje, ne samo u krugu kralja i dvorski uskom krugu nego, možda, i šire. Prema tome, ako želimo doći do istine, čini mi se da bi tu hazarsku komponentu, trebalo svestrano ispitati sa svih aspekata.

To znači da bi trebalo staviti najprije čelarevsku nekropolu u historijske okvire. Zatim bi trebalo do kraja utvrditi hazarske migracije, za koje imamo izvjesne podatke. Zašto ne bismo utvrdili do kraja hazarske antropološke osobine kojih takođe ima. Koliko znam, profesor Nemeškəri je u Mađarskoj ranije pravio takve antropološke analize.

Treba komponentu Hazara — za koje sigurno znamo da su bili judaizirani — duboko i ozbiljno razmotriti, sa svih aspekata, pa onda odbaciti ili prihvatiti. Zašto izbjegavati Hazare kad za njih znamo sigurno, a bavimo se teorijama za koje nemamo ni historijske istine, nemamo ni baze.

Dr Mirjana Ljubinković:

U legendi o Vladimiru Ruskom, kada Rusi treba da napuste paganstvo i pređu u jednobožačku veru, zapisano je da je on poslao tri poslanstva koja će videti koja je od jednobožačkih vera najbolja. Poslao ih je Jevrejima, pravoslavlima i katolicima. Posle izveštaja poslanstva prihvatio je pravoslavlje kao veru koja im najviše odgovara. Prema tome, ako se to pominje u Rusiji, znači da je bilo nekih akcija da se jevrejska vera proširi i mimo jevrejskog naroda. I to je istorijski izvor.

Dr Boško Babić:

Ja bih se vratio konkretno na diskusiju o menori. Prvo, morao bih da konstatiram da je namena terena jedinstvena. To je lokalitet sepulkralnog karaktera — sve je vezano za grobove iz nekropole. Lokalitet nema drugi karakter. To je vrlo bitno. U samom sistemu otkopanog dela vidi se jedinstvenost orijentacije grobova zapad—istok, s iznimkom nekoliko grobova koji imaju orijentaciju sever—jug. Ima i jedna devijacija po osnovnoj liniji istok—zapad. Očigledno je moglo biti nekih umetaka.

Neosporno je da je nekropola trajala duže vremena. Ja bih na neki način pomirio one koji govore o ranom vremenu i one koji govore o dosta kasnom vremenu. Prema materijalu, kako ja mogu da ga ocenim, istorija nekropole bila je dosta duga. Sigurno nekoliko vekova. Postavlja se pitanje primarnog i sekundarnog karaktera cigala sa znacima menora. To je vrlo bitno da bismo mogli suditi o tim menorama i tim ciglama i smestiti ih u određeno vreme, zapravo, vezati ih za nekropolu i za materijal iz nekropole.

Skrenuo bih pažnju na jedan vrlo bitan momenat, a to je — šta je sada suština stvari? Vodimo bitku za te simbolične judejske znake, s menoramom i drugim znacima. Oni su bitni na određeni način, jer označavaju nešto, ali je bitno i pitanje materijala. Jer, da su u pitanju samo znaci, onda bi ti znaci mogli da budu i na drugoj vrsti materijala i ne bi bilo problema. Znači, reč je o znacima, ali i o tome da je sve to urađeno na istom materijalu. Uvek je to izlomljeni materijal.

Ja bih skrenuo pažnju, u vezi s ovom mišlju, na sledeće. Da je sasvim ispravno gledište profesora Đ. Boškovića da su znaci ukomponovani u odgovarajući oblik komada opeka, ali da li je to odlomljeni komad na kome je urezivan znak ili se znak urezivao pa se komad lomio? To je bitno pitanje. Moglo je biti u vezi s tadašnjim verovanjima kako se to lomi. Očigledno su hteli tim lomljenjem uokviriti taj komad, da bi izvukli to što su napravili. Ali moglo je da se desi, da se to polomi i da ostanu fragmenti. To je moglo da ima drugo značenje. Ja to mogu samo prepo-

staviti. Ali mislim da nije slučajno da su ti komadi takvi. Imamo fragmenata tog dela koji je bio namenjen za celinu simbolične kompozicije tih znakova. Naprosto bi to trebalo imati u vidu i u daljim proučavanjima pokušati iz toga nešto zaključiti.

Postavio sam pitanje: zašto baš na tom materijalu, na opeci, a ne na drugom i zašto nije heterogeni materijal u pitanju?

Ja bih vas malo poveo u daleka vremena praistorijskih verovanja da je keramika takođe nešto što je vezano za te više sile, za božanstva. Osnovne sile koje su obezbeđivale ljudski život — bile su Zemlja i Sunce. Rezultat vatre i Zemlje — emanacija božanstva. To je bila neka garancija. Te cigle s jevrejskim znacima imale su, očigledno, svoje apotropijsko značenje. To pitanje lomljenja svakako je vezano s ljudskom sudbinom u datom momentu. Ostaju u zemlji ljudski ostaci, ali koje značenje mogu imati? Ne u smislu nekog daljeg čovekovog života ili značenja tog materijala za dalji život onoga kome je taj materijal pripadao, niti za druge, bilo za koga, nego oni mogu da preuzmu ulogu zloupotrebe. Mogu u sadejstvu s demonima da predstavljaju zlo za okolinu tog terena gde su ti ostaci pokopani. Mislim da bi u tom smislu trebalo dalje razlagati te studije u vezi s tim materijalom.

Što se tiče starosti tog materijala, spomenuti su uticaji. Očigledno, avarska komponenta nekropole nije sporna, ona je najmarkantnija. Sasvim je opravdano spominjanje iranskih uticaja u određenom kasnijem materijalu. Da je to trajalo dugo, to sam već spomenuo.

Ja bih se nadovezao na diskusiju koleginiće Miskiewicz koja je govorila o keramici.

Kada gledamo celinu te keramike, moramo, pre svega, konstatovati da su određeni oblici neosporno kasnoantički po svom poreklu. Znamo da su oni trajali nekoliko vekova kasnije, i to nije sporno. To su, pre svega, ti kruškoliki krčazi, zatim treba spomenuti gledošanu posudu s trolisnim otvorom, kada se govorilo da je to izričito antička tehnika gledosanja. Pogledajte površinu te posude, pa ćete videti da u srednjem veku takve tehnike nema. Mi znamo istoriju gledosane keramike, one kavkaskog porekla, kasnije rimske pa vizantijske. Ova pripada tom donjem krugu.

Sada dolazimo na ono najbitnije. Primerci koje je koleginića navela korčarskog tipa, zna se da se na tim terenima ti oblici ne nalaze tako kasno. Dalje, znaju se te etape od kompletno ručno rađene keramike preko keramike koja je bila, kako Poljaci kažu „optočana“ ili keramika koja je točena u gornjem delu, a izvlačena rukom u donjem delu. Tu se pojavljuju određeni primerci te keramike, ali je nesporna ona ranijeg perioda. Postoji jedna, da je nazovem crnomorskom keramikom, koja ne pripada ovim terenima, koja je došla s ovih gornjih terena.

Imamo velike teškoće s datiranjem keramike srednjeg veka. Ne znamo dobro vizantijsku keramiku VI veka. Koliko sam imao prilike da vidim, kasnija keramika iz IX i X veka veoma je slična toj keramici, koja ima svoje određene karakteristike. Ja bih skrenuo pažnju na duboki zarez, talasaste linije, na strani 136. kataloga, donji lonac. Taj način urezivanja talasastih linija dosta je tipičan za ranu vizantijsku keramiku. Za mene cela ta keramika, bar većina ovoga što je objavljeno pripadala bi starijim datumima.

Prof. dr David Ayalon:

Pre svega želim da odam priznanje našem prevodiocu za engleski jezik, koji radi sjajno. To nije aluzija na druge prevodioce, jer je ovo jedini koga slušam.

Drugo, hteo bih da zahvalim organizatorima ovog sastanka, naročito za katalog koji je veliki doprinos arheologa i onih koji su ga sastavili. Ako smo dobro uradili naš domaći rad, sad smo dobro pripremljeni za ovu diskusiju. A sada o pitanju delimičnog prihvatanja judaizma. Pre duže vremena ja sam napustio studije judaizma i zaista nisam stručnjak. Ali mislim da bih mogao nešto reći pošto se specijalno bavim konverzijama u zemljama koje graniče sa islamskim zemljama. Mislim, silom prilika, bez obzira na to šta je jevrejska halaha danas, ili šta je nekada bila, mora da je bilo prelaznika u judaizam, koji od samog početka nisu izvršavali sve obrede u celosti prema zakonu. Vidite, to je stvar logike i ljudske prirode. A to je ogromna kombinacija. Ako danas tražimo primere hrišćanstva i islama na njihovim granicama, vidimo, na primer, u Africi, koliko su tamo i islam i hrišćanstvo sačuvali paganskih elemenata. To se vidi i u Indoneziji, gde islam sadrži mnogo paganskih elemenata.

Ova činjenica je posebno važna ako su u pitanju pripadnici plemenskih struktura, koji paganske elemente jako čuvaju. Njih je veoma teško eliminisati. Čak, ako posmatramo Beduine, koji su davno islamizirani, oni su sve do današnjeg dana sačuvali paganske običaje i obrede koji se mogu pratiti kroz vekove. Ako, na primer, uzmemo u obzir hrišćane među Mongolima, znamo da su dva katolička sveštenika posetila Mongoliju sredinom XIII veka. Tu su videli nestorijanske sveštenike i bili su šokirani njihovim paganizmom u stepi. To je nemoguće u obrnutom pravcu. To ide tako, čak i kad se ulažu naponi da se zakon tačno izvršava. Treba dosta vremena od prihvatanja, do stvarnog poštovanja jedne religije, do potpunog poštovanja. Drugačije je prosto nemoguće.

Ako sada posmatramo Hazare, imamo za to dokaz, a to je činjenica koja je evidentna sama po sebi ne samo među Hazarima nego i među drugim narodima, praktički, među svima onima koji su prihvatili monoteizam na granicama islama. Vladajuća klasa, vladari, oni su ti koji prihvataju

religiju, a potom ona polako prodire u druge slojeve. To je put prihvatanja religije, postajanja monoteistom, kakvog ga mi poznajemo. To znamo o Seldžucima, a kod Hazara je isto. Imamo jedan jasan dokaz iz jednog muslimanskog izvora da je konverzija u judaizam usledila sa vrha.

Isto je, potpuno isto s Mongolima, koji su prihvatili islam na jugu Rusije. I to u najvišem sloju, pa onda postepeno oni niži. I mi ne možemo znati koliko to traje. Model samo delimičnog prihvatanja monoteizma od marginalnih naroda je pojava koju, po mom mišljenju, ni pod kojim uslovima ne možemo izbeći, bez obzira na to koja je religija u pitanju. A gde je bio rabin koji bi onima koji su želeli da budu Jevreji tačno kazao kako da upražnjavaju judaizam. To je prosto nemoguće. A sada o posebnim stvarima kod prozelitizma. Mislim da je dosta tačno gledište da prozelitizam nije bio osnovna pojava judaizma, ali zar nije bilo i nekih izuzetaka? Niko ne može dokazati ovu činjenicu, jer, ako uzmemo prvu hiljadu godina jevrejske istorije u dijaspori, znamo veoma malo o tome izvan islamskih zemalja. Zaista veoma malo. I ko može biti siguran na koji način se judaizam tada prihvatao.

Tako uopšte nije sigurno da je ovaj striktni pristup bio karakterističan za judaizam tokom njegove istorije. Ali da pretpostavimo, radi argumenata, da su obraćenici u judaizam uvek morali striktno da se pridržavaju zakona i da je među Jevrejima tendencija da prozelitiraju uvek bila slaba. Očigledno pitanje koje se postavlja glasi: Kako su Hazari postali Jevreji? To nas dovodi do nalaza u Čelarevu. Konverzija Hazara je zabeležena u izvorima, jer je izvršena u relativno velikom obimu i vezana sa carstvom kojim su vladali jevrejski obraćenici. Lako je moguće da su se konverzije u judaizam u mnogo manjem obimu događale kako na granicama hrišćanstva, tako i na granicama islama, a da nikad nisu zabeležene, a to može da bude slučaj i sa Čelarevom. Ma kakav bio konačni nalaz proučavanja nalaza iz Čelareva, jevrejski karakter nekih simbola koji oni sadrže, ne može se poreći.

Ovo je bio jedan aspekt. Ali želeo sam da kažem još nešto o Hazarima. Veoma se dugo bavim terminologijom u islamu, naročito imenima raznih naroda na granicama islama, i uočio sam koliko ta terminologija može da bude nesigurna i fluktuirajuća. Želim da kažem da mi uopšte ne znamo da li se svaki put, kada se u muslimanskim izvorima pominju Hazari, to odnosi na sasvim isti narod. Hoću da navedem još jedan poseban primer pre nego što se vratim na Hazare. A to je primer jednog termina koji je veoma blizak narodu ovog regiona, tj. Jugoslaviji. To je termin „Sagalita“ koji je najbliži Slovenima. Skoro je izvesno da ovaj termin nije označavao egzaktno istu stvar u izvorima koji ga spominju.

Nedavno sam objavio članak u kojem sam dokazao upravo suprotno. Postojala je tendencija među Islamistima od sredine XIX veka da smatraju da termin „Sagalita“ koji je najbliži „Slovenima“ uključuje i na-

rode iz zapadne Evrope, kao Galicijance, Kalabrije, Nemce i dr. Ova se tendencija, verovatno, zasnivala na svedočenju jednog muslimanskog geografa iz druge polovine X veka. Dokazao sam da je taj geograf rekao upravo suprotno od onog što mu naučnici pripisuju.

To izgleda da podupire zaključak o istovetnosti termina „Sagalita“. Ali ono zaista dokazuje da je taj geograf mislio nešto drugo nego što mu je pripisivano. Tako i termin „Hazar“ koji je u upotrebi nekoliko vekova, gotovo je sigurno da se ne odnosi uvek na istu stvar. To ima veoma veliki značaj za studij o jevrejskim Hazarima. To je jedan vid studija tog predmeta. Drugi vid te teme je da je puna emocija. To je krajnje emocionalna tema posebno za Jevreje, zbog težnje ka državnosti, što je sasvim prirodno. Tako postoji intencija da se proširi i preuveliča ceo fenomen. Ona je i u drugom smislu emocionalna, kad se dokazuje da su svi Jevreji Hazari i da nemaju veze s Izraelom.

Ako znamo ove dve stvari, mislim da ima malo tema koje su bile toliko zloupotrebjavane kao tema „Hazar“.

Prvo ova tema trebalo bi da se vrati u prirodne i nešto manje dimenzije. Ne kažem ništa o rezultatima koji bi iz toga proistekli. Hoću samo da kažem da u skladu s današnjim znanjem i s našim današnjim studijama postoji velika tendencija ka preterivanju u raznim pravcima celog jevrejskog aspekta Hazara. Želim da završim svoje izlaganje pominjući jedan članak koji bi mogao biti od pomoći nekima ovde. Siguran sam da je većini vas poznat. Nalazi se u drugom izdanju „Enciklopedije islama“. Već je objavljen i to je veoma dobar članak u celini, mada u izvesnoj meri pati od teških problema koji su vezani s tim predmetom. Osnovu je dao profesor Bartold, ali ju je u velikoj meri uvećao i transformisao jedan američki jevrejski profesor na Rutquers univerzitetu, koji se zove P.B. Golden. On sada piše knjigu o Hazarima. Nadam se da će izbeći neke zamke koje su deo svih ovih studija.

Eugen Verber:

Ja bih još nešto dodao onome što je uvaženi profesor Ayalon rekao o Hazarima. U vezi s Hazarima je najveću pometnju, misle ljudi, napravio onaj kontroverzni Kestler. Nije. Znam, ako pročitate njegovo „13. pleme“, o kome je toliko pisano i koje je toliko zloupotrebjavano, kao što je rekao profesor Ayalon, reč je o nečem drugom. Reč je i o tome da smo prva saznanja o Hazarima dobili na osnovu jedne špansko-jevrejske korespondencije između Hasdaj ibn Šapruta i hazarskog kralja. Međutim, koliko znam, najnovija naučna istraživanja osporavaju autentičnost tih pisama, od kojih postoje najmanje dve verzije. Znači, i s tim treba biti vrlo obazriv. Ali, upravo u vezi s tim nesrećnim Kestlerom hoću nešto da kažem.

Umesto da čuva ovce na svom imanju u Engleskoj, pošto je već bio narodni komesar za prosvetu kod Kuna Bele i dosta dobar pisac beletristike, čini se da mu je još iz revolucije bio san da bude naučnik, a čim nešto uradi, on unese pometnju. Kad god dirne u nauku, napravi gužvu. Ne samo sa Hazarima.

Ima tu mnogo pitanja o Hazarima, pored onoga što je rečeno da nije tačno, ali čini mi se da nismo mi prvi, nije naš naraštaj prvi, koji je o tome raspravljao. Pročitao sam nedavno, (o tome bi naša koleginica iz Varšave mogla više da kaže) odrednicu „Istorija Jevreja u Poljskoj“, u Brockhaus — Efronovoj Jevrejskoj enciklopediji, koja je na polju judaistike neprevaziđeno leksikografsko delo. Ona počinje ovako: Postoje teorije da su poljski Jevreji poreklom Hazari zbog toga što se navodi da postoje mesta, gradovi, koji se nazivaju židovski ovaj..., židovski onaj..., ne sećam se tačno imena, nisam mislio da ćemo o tome razgovarati i nisam pribeležio, dakle, da u imenu, u toponimu postoji jevrejski deo, ne hazarski, nego baš jevrejski, i da se zbog toga misli da su to, u stvari, bili Hazari, ali se to veoma ozbiljno osporava. (To je Brockhaus — Efronova enciklopedija iz 1911. godine.) Već onda je bilo takvih mišljenja i ozbiljno su osporavana.

Pored toga, ako se ovde vratimo na ono što je profesor Živanović rekao, da je kostur, koji je on pogledao, iz X veka, onda eventualno, može da bude govora o Hazarima. Ali, ako je reč o VIII veku, onda još cveta hazarska kraljevina, onda ona još ne propada i oni se još ne sele. Prema tome, ne znam da li bi Hazare trebalo uzimati u obzir. Uostalom, meni se čini da to nije ni najvažniji problem, jer mi to nećemo nikako rešiti. Problem je na koji način ćemo dokazati jesu li ovo judaizanti ili su opeke u sekundarnoj upotrebi i odakle su. Ja nisam toliko smeo da imam neko naročito mišljenje. Jedino što poznavajući judaizam i religijske propise i običaje, o kojima sam ovde za vreme pauze nekim kolegama i koleginicama govorio, mislim da mora da su opeke bile u sekundarnoj, a ne u primarnoj upotrebi.

Doc. dr Maria Miskiewicz:

Vidim da se naša diskusija kreće ka zaključku da znaci kulture, zapazeni na ovom groblju, imaju neke veze s Hazarima. Treba, stoga, da ispitamo da li su ovi jevrejski znaci došli direktno od Hazara i kada je to moglo da se desi. Na groblju možemo zapaziti tri etničke komponente. Jedna, vezana za Avare, odnosi se na grobove s konjima i svim onim okovima za pojas nađenim oko kostura. Druga, mislim, pripada slovenskim uticajima. To je deo grnčarije i neka pravila pogrebnih obreda. A treća, sa znacima menora, vezana je za jevrejsku etničku tradiciju. Hazari su

održavali mnoge evropske veze u to vreme, naročito zbog trgovine. Mnogi Jevreji živeli su u Hazarskom carstvu u relativnoj toleranciji s drugim plemenima. Hazari su imali i mnoge političke kontakte s Vizantijom i zapadnom Evropom i zbog toga bi trebalo da očekujemo znake njihove kulture van granica njihove države.

Mislim da ovde, u Čelarevu, možemo tražiti tzv. „malo ranosrednjovekovno pleme“, koje je došlo iz istočne Evrope. Ono se naselilo ovde sredinom VII veka i kasnije je živelo u nekoj vrsti izolacije. Zbog toga možemo zapaziti znake raznovrsnih kulturnih običaja koji su postali homogeni.

Desilo se to za vreme korišćenja istog groblja, iako u početku možemo zapaziti uticaje i običaje koji genetski potiču od raznih etničkih grupa.

Prof. dr Jovan Kovačević:

Najlakše je zaključiti da su ove cigle s menorama u sekundarno upotrebi. Ali na terenu, arheološki, nema nikakvih dokaza da je to tako. Sasvim je jasno da su cigle sa menorama vezane s nekropolom i kultom na samom mestu. Ko ima malo arheološkog iskustva jasno mu je da je nemoguće da u nekropoli postoji neki stariji sloj, u kome bi bile te cigle sa menorama, jer od tog sloja nema drugog traga. Tu bi moralo da bude keramike, novca, cigala bez znakova itd. Ove cigle s menorama su jednostavno stavljene u grob. Da li je moguće zamisliti da su Avari išli da traže cigle s menorama u nekakvoj jevrejskoj nekropoli, za koju mi ne znamo da postoji, na nekom lokalitetu koji nam nije poznat, da su ih skupljali, donosili i stavljali u grob. Avari to ne bi radili. Oni su samo našli polomljene cigle, ucrtavali minore u vezi s njihovim načinom održavanja kulta mrtvih.

Kad se kaže da su to judaizirajući elementi i da ih je teško objasniti, slažemo se da je tako, ali to je ipak judaizirajući proces. Ovaj klan je na neki način prihvatio neke elemente jevrejstva. Ja sam citirao Josifa Flavija, ali smo svi na njega zaboravili. On kaže da neki varvarski narodi primaju jevrejski običaj s lampama i pojedine druge jevrejske običaje, a ne jevrejstvo u celini. Znači, postoji etapa judaizacije i možda je judaiziranje stalo na početnoj etapi i nije išlo dalje. Neka primitivna faza jevrejstva, na koju smo mi arheološki naišli. S druge strane, celokupan ritus sahranjivanja je potpuno nejevrejski, već je šamanistički: sahranjivanje severozapad—jugoistok, takozvano dijagonalno sahranjivanje, dakle ne po dekumanusu. Dijagonalno sahranjivanje kod Jevreja ne dolazi u obzir, jer se oni orijentišu prema Jerusalimu, bez obzira na kom delu Zemaljske kugle se nalaze. Kao što se u islamu orijentišu prema Meki.

Prof. dr Vojislav Jovanović:

U prilog precizne terminologije, opeke su ipak u sekundarnoj upotrebi, jer oni koji su se sahranjivali, nisu ih pravili. Oni su ih uzeli kao gotov proizvod, opeke, bilo kakve. Opeke koje je našao u grobu kolega Bunardžić, nisu proizvod populacije koja se sahranjivala, nego su kasnoantičke, verovatno. Prema tome, one su u sekundarnoj upotrebi, već samim tim što su prvobitno bile upotrebljene u nekoj gradnji. Da ne bude zbog nepreciznosti izraza zabune. (*Vinski*: Najmanje je četiri veka razlike između vremena kada je opeka ispečena i kad je u Čelarevu upotrebljena.) Drugo je pitanje što su one svesno upotrebljene za ovu svrhu.

Doc. dr. Maria Miskiewicz:

Mislim sada na opeke nađene u hazarskom utvrđenju Sarkiel. Neke su bile pokrivene ugraviranim runskim natpisima. Stoga, ako se saglasimo da je groblje u Čelarevu povezano s istočnoevropskim plemenima, morali bismo zamisliti da je narod koji je tu živeo, pokušavao da sačuva svoje običaje. Bili su stranci i nisu imali mogućnosti da se pridržavaju starih pravila, tako su morali da svoje običaje prilagode okolini. Na taj način možemo objasniti zašto su opeke stavljene u grob i zašto nema menora svećnjaka, nego samo ukrašene opeke s ugraviranim simbolima menora.

Prof. Danica Dimitrijević:

Mislim da se mogu priključiti onima koji su do sada govorili o tome da su te opeke sigurno švesno stavljane u grob i da se nisu slučajno našle u njemu. Brojka, više od 80 komada, a ne znamo koliko je još zbog ciglane uništeno, to jasno govori. To su rimske opeke verovatno sa Kastela Onagrinuma, koji je najbliži. Pošto znamo da u južnoj Bačkoj nema kamena i drugog sličnog materijala koji bi mogao biti trajan, svaka opeka je mogla biti dragocena. Koleginica Miskiewicz sada je pomenula opeke iz Sarkiela. Očigledno da je kod Hazara jako izražen taj običaj da se razni znaci urezuju u opeke, i oni su uvek sekundarno urezani, ne u vlažnu nego u suhu opeklu. Same menore, ovakve kakve ovde vidimo, zaista su najbližnje onima na nadgrobnim stenama sa Tamanskog poluostrva, iz Fanagorije. To je potpuno ista stilizacija i ja mislim da su neki stručnjaci u pismima na to sasvim pravilno ukazali. Ipak bih se vratila na pisane izvore. Profesor Kovačević je jutros pomenio Kinama, smatrajući da je

on opštepoznat... (*Kovačević*: Ja sam očekivao profesorku Kalić, međutim, nje nema. Treba očekivati da ona o tome nešto kaže.)... U jednoj rečenici Kinam kaže da se oni još i sada upravljaju prema Mojsijevim zakonima, i to ne sasvim čistim. Na drugom mestu opet kaže da se oni nazivaju Halisi, ali oni su druge vere, iste kao Persijanci. Kad god se taj deo komentariše, obično se smatra da Kinam ipak nije tačno poznao situaciju u južnoj Ugarskoj i da je tu nešto pobrkao. Ako krenemo u sovjetsku noviju literaturu koja vrlo detaljno obrađuje freske i druga umetnička dela u provincijama spoljnog Irana, što bi značilo u Sofiji i Horezmu, svi jednoglasno dolaze do zaključka da je tu vladao jedan tako komplikovan sinkretizam, koji se odražava i u tekstovima i u likovnoj umetnosti, i da se tu ne može govoriti ni o čistom zoroastrizmu ni o budizmu, nego da u toj religiji ima ostataka čak i šamanističkih verovanja i da se to apsolutno mora objasniti na taj način što je u tim krajevima došlo do velikog mešanja, do raznih migracija, i da je jedna vera preslojavala drugu, da su ti narodi od svake vere prihvatili ono što im je odgovaralo, a odbacivali ono što im nije odgovaralo. Možda bi se na taj način mogla tumačiti i čelarevska nekropola: da su to ljudi koji su još zadržali jedan deo svojih starih verskih praktika, ali da su ipak, na neki način, prihvatili i neke elemente jevrejske vere.

Interesantno je da vrlo slične podatke o Halisima koje daje Kinam, daje i Abdul Hamid iz Granade, koji, takođe, govori o tom stanovništvu.

Jedan drugi izvor — znam da ćete odmah reći da je on nepouzdan, a to je anonimni notar kralja Bele III — govori vrlo konkretno o jednom naselju u neposrednoj okolini Novog Sada. O tome možemo reći sledeće. Po njemu su selo Bakša, odnosno Bakšafalva, to je danas gotovo periferija Novog Sada, i to zapadna periferija, koje je kasnije pripadalo belakunskom vlastelinstvu, osnovali došljaci iz bugarske zemlje — Ismailićani — predvođeni velikom gospodom, čija imena su bila Ibašk.

Selo Bakšafalva nalazi se na levoj obali Dunava, preko puta Kamenice, između srednjovekovnog naselja Sent Marton, Vašaroš Varad, a na istoku Zajod Čenej.

Mada se anonimni notar kralja Bele uvek smatra nepouzdanim, interesantno je da on jedini od ranih ugarskih izvora tvrdi da su Hazari — on ih naziva Kozar, po slovenskom čitanju — naseljeni pre dolaska Mađara u predelu između Tise, Transilvanije, Maroša i Samoša. Koliko god da smo obazrivi, kada je reč o anonimnom notaru Bele III, interesantno je da se ipak na neki način i Kinam, Abdul Hamid iz Andaluzije i anonimni notar kralja Bele slažu da na teritoriji oko Novog Sada moramo računati s jednim turskim stanovništvom koje izvori nazivaju Ismailićanima, koji za sebe kažu da su potomci doseljenika iz Horezma, da je tu, u neposrednoj blizini nađen abasidski dirhem iz ranog vremena i da se to ipak na neki način uklapa u jednu, kakvu-takvu, celinu.

O tome kako su Hazari primili jevrejsku veru, postoji tako ogromna literatura da mi ovde zaista nismo nadležni da u to ulazimo. Međutim, Tolstov, koji se intenzivno bori sa svima onima koji to osporavaju, neprestano insistira na toj migraciji Horezmanaca, koji su posle ugušenog Hursatovog ustanka, šezdesetih ili sedamdesetih godina VIII veka, pobjegli na hazarski dvor, predvođeni rabinima i tu se zadržali sve do reforme kagana Bulana, koji se opirao tom sinkretističkom jevrejstvu i nastojao da uvede pravoverno jevrejstvo pa je čak povukao rabine s teritorije van hazarskog kaganata da bi ispravili tu sinkretističku veru koja je doneta sa strane. Koliko je sve to tačno, teško je reći, ali mislim da neku svetlost ipak baca na nekropolu u Čelarevu i da to hazarsko ili kabarsko-ismailićansko pitanje ne bi trebalo a priori odbaciti. Jer drugih rešenja za sada i ne vidimo. Sasvim je sigurno da se ta populacija sahranjuje po paganskim običajima, isto tako je sigurno da su te opeke svesno stavljane u grob i da su na tim opekama jevrejski simboli sasvim svesno i tačno urezivani i da postoje čak i dva hebrejska natpisa.

Prof. dr Vidosava Nedomački:

Htela bih samo da podsetim da mogućnost judaiziranja azijskog stanovništva postoji već od VIII veka pre naše ere, kada su Asirci zauzeli severni deo jevrejske države Izrael i kada su masovno raseljavali jevrejsko stanovništvo. Prema tome, ako su Jevreji posle stigli i do Kine i tamo stvorili svoje zajednice, oni su mogli na mnogo bližoj teritoriji Male Azije i južne Rusije, u kaspiskoj oblasti, da dođu u kontakt s pojedinim plemenima i da im prenesu neka svoja verovanja. Jedno je tačno — da su ovi simboli dosta šematizovani i mislim da treba uzeti u obzir onu primedbu iz pisma Z. Efrona, „kao da nisu nikada videli pravi etrog i pravi šofar“, jer ga stavljaju kao latiničko slovo L. Međutim, ako pogledamo jevrejske mozaike helenističkog perioda iz stare Palestine i ono što vidimo na rimskim i grčkim lokalitetima, to sasvim drugačije izgleda. Znači da je ovo pleme, verovatno, judaizirano, ali sa sasvim slabim primesama judaizma, i po nekoj tradiciji, po nekom prenošenju tradicije s kolenana koleno, zadržalo taj oblik simbola, možda i ne znajući šta to znači.

Prof. dr Myriam Ayalon:

Smem li sada da dodam sledeći argument. Čini se da datum stalno raste, počeli smo sa VII i VIII vekom, a sad smo stigli do X veka. Pregledajući katalog, palo mi je u oči šta je nađeno u četiri iskopana groba, u kojim je materijal in situ bio dosta siromašan, izuzev opeka s ugraviranim menorama. One bi zaista bile stvarna indikacija za potpuno priznatu jev-

rejsku prirodu, dok bi drugi materijal, koji je značajno izmešan, mogao dati iskrivljen pregled ove činjenice. Možda bi se našla druga podela materijala u grobovima da su bili nađeni in situ, takođe.

Prof. dr Jovan Kovačević:

Ja mislim da je tačna primedba, ako sam je dobro razumeo. Ne mora da postoji taj element judaiziranja kod celokupnog stanovništva koje se sahranjivalo na ovoj nekropoli. Možda samo kod jednog dela stanovništva. Da smo naišli na celu nekropolu i da smo mogli da je lepo iskopamo, možda bismo videli da elementi judaiziranja mogu da se vide kod bogatih grobova, ne verujem da će to biti u grobovima s konjima, ili u grobovima siromašnih ali, tako precizna analiza ovakve nekropole, kakva je čelarevska, ne može se izvršiti. Ostaje nam samo da nagađamo.

Prof. dr Đorđe Stričević:

Protiv hazarske teorije, da tako kažem, navodi se da su od Hazara primili judaizam samo viši slojevi ili mali broj ljudi, a čelarevska nekropola upućuje na nešto sasvim drugo. Istina je, isto tako, da je među Srbima, Bugarima, Rusima, hrišćanstvo najpre primio knez s porodicom. Pomenuću samo jedan izuzetak, ali mislim da je on dosta važan, a to je rano hrišćanstvo. Hrišćanstvo je bilo religija, pre svega, gradskog proletarijata, sem, možda, u Edesi, ili u nekim drugim slučajevima na Istoku, gde su se viši slojevi počeli pokrštavati dosta rano, možda u I, a sigurno u II veku.

Prof. dr Zdenko Vinski:

Kada je hrišćanstvo postalo vlast, počelo je pokrštavati, inače je i ono prethodno tako postupalo, na primer, slučaj Hrvata.

Prof. dr Đorđe Stričević:

Ali nije prava paralela zbog toga što ne postoji neka moćna jevrejska država od koje Hazari primaju novu veru. Iz Vizantije hrišćanstvo, naravno, prima knez i aristokratija neke susedne varvarske zemlje, ali Vizantija je u to doba moćna država. Ali zašto bi neki Hazari primali... (*Vinski: Kraljev dvor je bio jevrejski.*)... Ja hoću samo da kažem da jevrejski simboli u siromašnijim grobovima, tj. u grobovima pripadnika nižih

staleža u Čelarevu sami po sebi ne moraju da govore protiv toga da je po sredi neko prihvatanje „nove“ vere, naravno, u nekom sinkretističkom obliku. U to vreme ne postoji neka moćna jevrejska država čiji patronat prihvataju mali kneževi, kao što je slučaj sa širenjem hrišćanstva iz Vizantije u slovenske zemlje. Ova paralela, čini mi se, nije sasvim prikladna.

Laslo Sekereš:

Mislim da je prirodno da do sada nisam imao prilike da proučavam, nisam imao ni osnove za to, kulturni krug koji ovde obrađujemo, pa je sasvim prirodno što nisam spreman da ulazim u takve detalje koji bi eliminisali eventualne moje greške koje ću, možda, izreći u svojoj diskusiji.

Međutim, moram da razmišljam kao arheolog koji svakog momenta može, eventualno, da naiđe na neku sličnu nekropolu i mora da nađe rešenja. Mi smo pre podne ovde čuli jednu činjenicu koja važi kao opšte pravilo, da jevrejska groblja moraju biti izdvojena, da ona ne mogu biti u sklopu nekog drugog groblja, što znači da bi u slučaju da su tu bili prisutni Jevreji, celo groblje bilo jevrejsko, ili obrnuto.

S druge strane, moramo razmišljati šta je ovaj narod, koji je ovde pokopan u VIII veku — bilo je i drugih mišljenja — u VII veku, a mislim da je i jedna i druga tvrdnja istina — šta je on našao preko puta Dunava; da su tu još postojale ruševine, odakle su oni vadili cigle; da je ostavština Rimske Imperije bila veoma prisutna, Takva, da ne kažem materijalna, ali psihološka prisutnost u susjedstvu uticala je i na pojedine okolne narode. Moram da skrenem pažnju na to da je Pris Kreter, na kraju V veka, prolazeći i obilazeći Atilin dvor, spomenuo da na tom dvoru postoje ljudi kao što je Onegezije, samo jednog da spomenem, koji je zahtevao da za njega izgrade posebno kupatilo. On navodi i podatak da su za to kupatilo donosili i drvo i kamen, s panonske teritorije.

Ponovo razmišljam: da li je moguće da je jedna manja zajednica, kao ova koja je živela na prostoru sadašnjeg Čelareva i koja je tu imala svoju nekropolu, imala slične ljude kao što je bio Onegezije na Atilinom dvoru, koji su imali slične nazore, koji su se, opet citiram Prisa, oblačili slično, ali koji su imali i svoje kulturne i, eventualno, druge duhovne zahteve koje su oni ispunjavali.

Prof. dr David Ayalon:

Nisam želeo da pominjem imena, ali pošto je kolega Verber pomenuo ime Kestler, moram da kažem da je Kestler samo kopirao ideju,

uglavnom, jednog izraelskog naučnika, veoma poznatog islamiste, koji se zove A. N. Polak, čija je glavna specijalnost bila mamelučki period. Ja sam većinu svojih radova posvetio istom polju. Bio je veoma učen, ali rekao bih genije vođen u pogrešnom pravcu. On je napisao na hebrejskom knjigu nazvanu „Kazaría“. Ne znam da li je ikada bila prevedena i koliko ljudi zna da ona postoji. Taj je čovek imao neuobičajeno znanje, ali u isto doba je činio strašne greške, koje se mogu dokazati jednostavno korišćenjem izvora.

Kritikovao sam ga na polju njegovog glavnog proučavanja — mamelučkog perioda. I nije mogao ništa da odgovori. Stoga, ako je počinio takve greške na polju koje je daleko bolje poznao i za koje postoji toliko mnogo dokumenata, koliko su mu veće greške na tako kontroverznom polju kakva je Kazaría. Kestler je dao samo mnogo veću cirkulaciju Polakovim neosnovanim idejama. Polakova knjiga je veoma važna za sporedna pitanja, koja nisu vezana za glavnu temu, i to stoga što je bio naučnik ogromnog znanja. Ne bih otpisao ovu knjigu kao izvor za druge stvari koje treba čitati, ali ne za njegovu glavnu teoriju.

Prof. dr Bogdan Brukner:

Ukoliko smo se složili u načelu da u ovoj nekropoli postoje dva suprotna kulta, ja bih to prihvatio ipak kao jednu mogućnost. Ako bismo se složili s antropološkim analizama kolege Živanovića, koji nam govori da je u osnovi jedan rasni tip, znači da tu dolazimo do onog fenomena koji je tako lepo i za mene vrlo prihvatljivo objasnio profesor Ayalon, iz Jerusalima. Naime, meni se čini da treba biti malo elastičniji u prihvatanju termina „judaizacija“. Dakle, kad kažem da taj termin ne treba uzeti onako kako se obično prihvata, da mora biti strogosti u kultu mrtvih i da tu nema odstupanja, tim pre mislim da je reč o jednom rasnom tipu koji nam dolazi sa dalekih strana evroazijskog prostora, koji mora da je nešto prihvatio od judaizma, a nešto, verovatno, nije mogao da prihvati. Prema tome, ove menore su za mene jednostavno dokaz da treba razmišljati da postoji i jedno heterogeno — u religioznom smislu — pleme, ili deo klana, koje objedinjava, možda u najširem smislu, ta rasna pripadnost koja nije vezana za ono što bismo mi rekli — jevrejsku rasu u užem smislu reči. Drugo, možda bi bilo dobro tražiti mogućnost da se onaj deo nekropole koji je još očuvan, istraži sistematski i da nam on pruži eventualno rešenje naših razgovora. Možemo li na ovom skupu da preporučimo da se taj deo sistematski ispita, naravno, ako se nađu sredstva. Ima nekih mogućnosti da se na nekropoli utvrdi vertikalna stratigrafija, precizan odnos između centra i periferije nekropole. Zatim, za mene kao arheologa interesantno je da ova nekropola pruža mogućno-

sti da se odstupi od ranijih razmišljanja o seobi naroda ili kraju seobe naroda u kontekstu otkrivanja jednog sveta, dakle, jednog dela sveta koji je prihvatio jevrejske simbole, doneo ih ovamo i samim tim ukazao na neke puteve jednog religioznog kulta koji je delimično i kult mrtvih, do sada u ovom obliku nepoznat u Panonskoj niziji.

Eugen Verber:

Možda sam se neprecizno izrazio na početku današnjeg skupa, kada sam rekao da jevrejstvo kao religija ne teži prozelitizmu. Hteo sam da kažem da u jevrejstvu nema misionarstva, nema tendencije da pridobija pripadnike drugih religija. Neću da vas zamaram, ali, kada bih vam nabrojao koliko su složeni uslovi propisani još u talmudsko vreme za primanje jevrejstva i kakvi su sve propisi koje učeni čovek, rabin, nameće onome koji želi da primi jevrejstvo bilo bi previše dugo. Međutim, nisam uopšte želeo da budem isključiv u pogledu prozelitizma, jer znamo za Hazare i za mnoge druge slučajeve prihvatanja jevrejstva, dakle, i u ovom slučaju nema pravila bez izuzetaka. Mislim da se o ovom pitanju diskusija već bliži rešenju koje je prihvatljivo, naročito bih rekao na osnovu ovih nekoliko predgovornika koji su govorili o delimičnom prihvatanju nekih jevrejskih simbola.

Prof. dr Jovan Kovačević:

Ima li još neko da nešto kaže? Ako nema niko, dopustite mi da pokušam da rezimiram ovaj naš razgovor. Neće mi biti lako, nisam vodio beleške, što je moja greška, pa ću pokušati iz sećanja.

Prvo se ovdje javilo mišljenje da su fragmenti opeka sa znacima menora i drugim jevrejskim simbolima dospeli u grobove slučajno. Naime, da su namenjeni za neku drugu svrhu. Takvo mišljenje ima jednu bazu koja leži u slaboj očuvanosti nekropole. Pošto smo sigruni da su u četiri groba, i oni su svi pljačkani, nađene cigle s menorama, može da se dođe do sumnje da je to sve sekundarno, čak i slučajno. Cigle su nađene negde i donete u grobove. Kad se pogleda cela dokumentacija ili ako se učestvuje u iskopavanju, sasvim lepo se vidi da se cigle sa znacima ne mogu izdvojiti od nekropole. One čine organsku celinu s njom. To je sasvim jasno.

Opeke s menorama su namerno stavljene u grob u kontekstu kulta mrtvih populacije koja je sahranjivana u čelarevskoj nekropoli. Meni se isto tako čini da možemo da zaključimo i sledeće: pojava jevrejskih simbola u jednoj nejevrejskoj nekropoli govori o jednoj vrlo površ-

noj judaizaciji tog stanovništva koje je zahvaćeno, verovatno, više sa formalne strane. Judaizam nije sigurno prodro u suštinu niti je jevrejstvo prihvaćeno kao monoteistička religija; moguće je da su to bila verovanja skoro na granici šamanističkih rituala uz prihvatanje nekih jevrejskih simbola.

Kao treće javilo se pitanje ko su ti ljudi koji su sahranjivani u Čelarevskoj nekropoli. Vidim da nije tako lako prihvaćena teorija hazarska, ali je i ovde, među nama, bilo i onih koji su je podržavali. Ja se malo plašim da odbacivanje hazarske teorije ne leži i u Kestlerovoj knjizi, da se ne bi tako ova nekropola koristila u svrhu podržavanja njegovih shvatanja. Ima dosta argumenata da se on pobije. To je toliko prosto da se ne vredí mnogo na tom zadržavati. Čak mislim da je za ovim stolom dato suviše značaja Kestlerovoj teoriji. Možda bi moglo biti najprihvatljivije da je nekakav hazarski klan, koji se u nekom datom momentu otepio od svoje matične zajednice, i to ne neki vrhunski klan koji je primio judaizam u potpunosti, nego neki koji je bio malo i uzgred judaiziran, koji je prihvatio simbole skoro kao neku vrstu amajlije.

Mislim da mogu da zahvalim našim domaćinima na ovom vrlo uspešom naučnom skupu, odnosno „okruglom stolu“ i, uopšte, da kažem da su ovakve vrste razgovora, po mom dubokom ubeđenju, mnogo korisnije u naučnom smislu nego simpozijumi i monstrum-kongresi.

Još jedanput se zahvaljujem Jevrejskom istorijskom muzeju i Savezu jevrejskih opština u ime svih vas.

Da se zahvalimo i gostima koji su prisustvovali ovom skupu.

Radovan Bunardžić, arheolog, kustos Muzeja grada Novog Sada saopštio je rezultate istraživanja nekropole kod Čelareva koja su obavljena posle održavanja naučnog skupa, te ih, zbog izuzetnog značaja sada objavljujemo:

„Terenska istraživanja tokom 1981. godine bila su usredsređena na južni deo nalazišta, neposredno uz ivicu ranije uništenog dela, sa ciljem utvrđivanja pravca širenja nekropole i eventualnog lociranja njene južne granice. Na relativno malom prostoru, uz zavidnu gustinu, otkopano je novih 42 groba (zaključno sa brojem 310) od kojih većina oblikom i izgledom rake, načinom sahranjivanja i skoro potpunim odsustvom priloga, izuzev jednog noža i ulomka opeke sa urezanim znakom minore koja se može vezati za jedan grob pruža sasvim novu predstavu o ritualu prilikom

sahranjivanja. Ovakva koncentracija grobova bez priloga sa, za čelarevsku nekropolu, novim načinom sahranjivanja i izostankom pljačkanih grobova kao vrlo značajnom pratećom pojavom, upućuje na izvesno izdvajanje u okviru nekropole.

Mali broj istraženih grobova u ovoj zoni nije dao potpuni odgovor da li se u ovom slučaju radi o jednom supstratu starijih ili eventualno mlađih inhumiranja ili vremenski istoj ali izdvojenoj populaciji koja svoje pokojnike uz određene obrede i običaje pokopava u okviru zajedničke nekropole i čiji grobovi su kasnije pošteđeni naknadnog raskopavanja i pljačkanja.

Nije bez značaja otkrivanje i otkopavanje manjeg dela jarka ili rova (?) u zoni nekropole koji je u urbanizmu iste, sudeći prema pokretnim nalazima i odnosima njemu susednih grobova, imao sasvim jasnu i određenu funkciju.

Intenziviranjem obrade i uvođenjem dubokog oranja na neistraženim površinama istočno od uništenog dela nekropole tokom 1981–1983. godine pronađena je velika količina novih ulomaka opeka sa urezanim znakom menore čiji ukupni broj u zbirci sada prelazi 130. Kartiranjem većeg broja ovih nalaza locirana je šira zatvorena zona koja se pored ostalog u okviru nalazišta izdvaja i izvesnim elementima konfiguracije tla. Buduća terenska istraživanja, svakako, treba usmeriti i u ovom pravcu kako bi se prikupili novi podaci o eventualnom grupisanju grobova sa nalazima ulomaka opeka sa urezanim znakom menore i, što je još značajnije, možda dobili odgovori o primarnom položaju ulomaka opeka u odnosu na pojedinačno grobno mesto ili pokojnika.

Na platou stare obale Dunava, jugozapadno od nekropole, na novo otvorenom pozajmištu gline, učestalost pojavljivanja pokretnih arheoloških nalaza i ostataka pojedinačno ukopanih stambenih objekata bez, za sada, jasno izdvojenog kulturnog sloja govori u prilog naseobinske zone koja se na osnovu keramike i drugih pokretnih nalaza vremenski i direktno može vezati za nekropolu.“

